

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXIII (2015),
Книжка / Issue 2

БУНТОВНИЯТ ХЕМУС. МАСИВЪТ КАТО БАЗА ЗА НАПАДЕНИЯ И УБЕЖИЩЕ ПО ВРЕМЕ НА ПЪРВИТЕ АСЕНЕВЦИ

Кирил Маринов

THE REBELLIOUS HAEMUS. THE MOUNTAIN RANGE AS AN ATTACK LAUNCHING POINT AND A REFUGE IN THE PERIOD OF THE EARLY ASEN DYNASTY

Kiril Marinov

Abstract: Mountains were always a convenient region, which could be profited from as both a safe refuge protecting from the enemy as well as an opportune starting point of an attack against the enemy's territory.

An analysis of works left by Byzantine historians and orators, describing military struggles between the Byzantines and the Bulgarians, which took place at the end of the 12th and the beginning of the 13th centuries, prove the above-mentioned role was played by the Haemus range (meaning here the Pre-Balkan and Stara Planina) in the process of recreating the Bulgarian state on the eve of the late Medieval Period.

The texts suggest that over the period the mountains were associated by the Byzantines with a lair of rebels, i. e. a place, where their enemies were seeking refuge from the imperial army, and an area from which they would launch their attacks against the Byzantine territory.

The Bulgarians, in turn, utilized the naturally protective characteristic of the Haemus itself as well as strongholds constructed therein to turn the region into a stronghold of their independence movement, which was especially important in the initial period of existence of their late medieval Bulgarian state, i. e. still when it was not a well-established political structure.

Key words: medieval Bulgarian state, Haemus, mountain, Asen dynasty, Byzantines, Bulgarians, military struggles, protective characteristic.

Планините, и по-точно техните високи девствени и недостъпни пространства, винаги са служили за укритие на недоволните, за опора на свободните хора, стремящи се към отхвърляне на чуждото господство, за безопасно скривалище от неприятеля и като отлична отправна точка за нападения, от която врагът можел да бъде изненадващо атакуван. Планинските образувания влияели върху историческите събития, тъй като релефът на този вид терени затруднявал прехвърлянето на войски. Техните територии били много подходящи за устройството на засади спрямо неприятеля, създавали естествено препятствие за комуникацията между разделяните от тях територии, представлявайки също така преграда с военно предназначение. Жителите на недостъпните планински територии трудно и с голямо закъснение се поддавали на влияние на големите градски, равнинни и крайбрежни цивилизации. Държавната администрация рядко имала реалната възможност да упражнява значително влияние върху населението, установило се на тези територии, особено когато било враждебно настроено спрямо властите¹.

¹ Разсъждения на тема значението на планинските масиви в историята: Braudel, F. 1976, pp. 31 – 60 (по отношение на планините в басейна на Средиземно море); Voué, A. 1981, pp. 450 – 452, 454 – 455 (за стратегическата роля на Балкана); Мутафчиев, П. 1987, с. 65 – 66 (м. др. в контекста на българо-византийските войни).

През Средновековието с названието „Хемус“ била преди всичко обозначаваема веригата на Стара планина (Балкана; според вижданията от епохата, броен заедно с Предбалкана), която като продълговатата дъга се простира от брега на долен Дунав, от т.нар. „Прагове“ до самото крайбрежие на Черно море. Така този масив представлява естествена граница между лежащата на юг от тях Горнотракийска низина и намиращите се на север територии на Дунавската равнина, които са съставлявали ядрото на българската държавност².

Целта на настоящия текст е анализът на византийските изворови сведения от гледна точка на ролята на Стара планина като място за обитаване и защита на българските войскове части по време на събитията, свързани с възраждането на българската държавност на границата между XII и XIII век³.

От самото начало на бунта на братята Асеновци, а именно Теодор-Петър, Йоан Асен и Калоян, направили от тези планини и намиращите се там крепости главни опорни точки на своята съпротива срещу византийската власт. Въстанието на българските боляри намерило широка подкрепа сред „варварите, живеещи в планините Хемус“ (τοὺς κατὰ τὸν Αἴμον τὸ ὄρος βαρβάρους)⁴, недоволни от налагането на специален данък заради сватбата на византийския император Исаак II Ангел (1185 – 1195, 1203 – 1204) с Маргарита, дъщеря на унгарския крал Бела III (1173 – 1196). Никита Хониат (ок. 1155 – ок. 1216) открито твърдял, че българите били дръзки и високомерни спрямо ромеите, защото възлагали надежди на трудно преодолимите места и на многобройните крепости, издигащи се високо на стръмните скали⁵. Макар този автор да твърди, че българите заемали и по-рано такава позиция спрямо византийците, съвсем категорично в конкретния случай тя произтичала от тяхното убеждение за сигурното убежище, което им давали непристъпните планински терени⁶. Според средновековните представи Търново, което било центърът на бунта на Асеновци, се намирало на територията на старопланинската верига, в случая обхващаща също и предпланините на този масив⁷. Така още в началната

² На тема тези планини: **İnalçık, H.** 1960, p. 998–1000; **Lehr-Splawiński, T.**, 1961, p. 71 (по-нататък: SSSI); **Moszyński, L., Swoboda, W.** 1964, p. 182; **Maruszczak, H.** 1971, p. 294–304; **Kazhdan, A. P.** 1991, с. 248–249 (по-нататък: ODB); **Soustal, P.** 1991, p. 279–280; **Гагова, К.** 2002, с. 319–322; **Николов, В., Йорданова, М.** 2002, с. 9–44. Всъщност, понастоящем географите определят началото на този планински масив на запад, в околностите на Белоградчишкия проход, макар, че този възглед произтича от спецификата на геологическия строеж на масива, а не от повърхностния му релеф.

³ На тема възстановяване на българската държавност в края на XII в. съществува обширна литература, м. др.: **Успенский, Ф. И.** 1879; **Златарски, В. Н.** 1934, с. 410–483; **Златарски, В. Н.** 1940, с. 1–269 (до края на царуването на Калоян); **Wolff, R. L.** 1949, Нр. 24. 2, p. 167–206; **Дуйчев, И.** 1981, с. 38–67; **Каждан, А. П.** 1973, Нр. 48. 11, с. 124–134; **Цанкова-Петкова, Г.** 1978, с. 21–86 (заедно с епохата на цар Калоян); **Sankova-Petkova, G.** 1978, Нр. 5, p. 95–121; **Примов, Б.** 1979, Нр. 35. 3, с. 3–22; **Malingoudis, P.** 1980, Нр. 10, p. 51–147; **Петров, П.** 1985; **Данчева-Василева, А.** 1985 б, Нр. 41. 9/10, с. 37–53; **Литаврин, Г. Г.** 1985, Нр. 21. 3, с. 17–26; **Angelov, D.** 1985, Нр. 21. 3, p. 3–16; **Mavrommatis, L.** 1985, Нр. 21. 4, p. 30–38; **Fine, J. V. A., jr.** 1987, p. 10–17, 25–32, 54–56, 80–87 (до края на властването на Калоян); **Божилков, И.** 1999, с. 421–464 (с царуването на Калоян); **Ангелов, П.** 2003, с. 336–348 (включително и с властването на цар Калоян); **Ritter, M.** 2013, 71. 1/2, p. 162–210; **Madgearu, A.** 2014 (non vidi).

⁴ **Choniates, Historia...**, p. 368. 50–51; **Skutariotes, Chronica...**, p. 370. 17–18. За Никита Хониат и неговите творения, които съставят основните извори за въстанието на Асеновци вж. **Van Dieten, J.-L.** 1971 б, p. 1–57. В литературата правилно се посочва, че макар налагането на данъка да е станало конкретния повод за недоволството на българското население, то предводителите на бунта се позовавали на по-дълбоко идеологическо основание, а именно българската национална памет и като следствие от това на желанието за отвоюването на независимостта си [**Божилков, И.** 1995, с. 136–162].

⁵ **Choniates, Historia...**, p. 368. 53–55. Теодор Скутариот споменава само за непроходими места [**Skutariotes, Chronica...**, p. 370. 19–20. Срв. **Choniates, Historia...**, p. 372. 50–51 и **Skutariotes, Chronica...**, p. 372. 28–31], където, в контекста на първия поход на императора срещу Асеновци, отново се появява информацията, че те завзели мъчнодостъпните места в планините, конкретно проходите.

⁶ Именно с убеждението в непръстъпността на планините, перифразирайки Мат. 3, 9 [срв. Рим. 4, 1–25, където се казва, че Авраам е баща на вярата], Хониат обосновава вярата в успешното отхвърляне от Добромир Хриз през 1202 г. на съюза с разбунтувалия се Мануил Камица. Тази вяра произтичала, както иронично коментира това ораторът „ἐκ τῶν λίθων ἐκεῖων“, т.е. от планините, в които се издигала крепостта Просек, представляваща седалище на неговото владение [**Choniates, Oratio...**, p. 108. 30–31]. Неслучайно, според византийския ритор, този областен владетел се заричал тези планини и хълмове да паднат върху него и да го покрийт, ако не спази новосключения съюз с императора (срв. Лук. 23, 30 и Откр. 6, 16; 9, 6). За Добромир Хриз вж. **Brand, Ch. M.** 1968, p. 126–127, 128–129, 133–134; **Радић, Р.** 1986, Нр. 24/25, с. 193–205; **Николов, Г. Н.** 2011, с. 70–95.

⁷ **Choniates, Historia...**, p. 470. 75–76; срв. **Skutariotes, Chronica...**, p. 417. 13–16. За идентификацията на мястото, където е започнало българското освободително движение с Търново: **Златарски, В. Н.** 1934, с. 440–441.

фаза на въстаническите действия, когато бунтовниците, излизайки от Търново, се разпръснали по територията на темата Паристрион, за да завземат тамошните поселения, крепости и градове [**Choniates, Historia...**, р. 372. 40 – 41], Стара планина се превърнала в база за нападения, от която завладели територията на Дунавската равнина.

В словото, произнесено в чест на Исаак II Ангел на 5 януари 1190 г., Никита Хониат подчертавал, че предводителят на бунта (вероятно е имал предвид Теодор-Петър) е взел решение да вдигне бунт и да се откъсне от Византия, защото имал седалище високо в планините като елените и се доверявал на Дългата Стена (Дългия Зид) и Железните Врати⁸. Тук не може да става дума за други масиви, освен Стара планина, защото речта се отнася за събитията от 1186 г.⁹, а тогава това е била единствената верига, на територията на която пребивавали въстаниците¹⁰. Потвърждение на това, че Петър се доверил на планинската верига, намираме в по-нататъшната част на словото, в която се казва, че вождът на бунтовниците се страхувал, че изхвърлен от Хемус, ще претърпи окончателно поражение¹¹.

Гореспоменатите констатации се потвърждават от панегирика в чест на Исаак II с автор Михаил Хониат (ок. 1138 – 1222 г.), атински митрополит, по-голям брат на Никита. Той твърди, че Петър, като се укрепил на недостъпните планински рубежи, опитал да отхвърли господството на императора и да пречупи ярема на неговата власт¹². Многозначителен е фрагментът от това съчинение, който информира

⁸ **Choniates, Oratio...**, Oratio 9, р. 91. 27 – 29. За хронологията вж. **Van Dieten, J.-L.** 1971 b, р. 58, 117 – 120. Сравняването на човека с „елен“ трябва да показва неговата страхливост. Според Васил Златарски под „Железните врати“ се крият фортификационни съоръжения, служещи за затваряне на конкретни планински проходи. „Дългата стена“ пък може да се идентифицира с Еркесията [**Златарски, В. Н.** 1934, с. 454 – 455, бел. 1]. На свой ред Жан-Луи ван Дитен [**Van Dieten, J.-L.** 1971 b, р. 79] смята, че споменатата Дълга стена е идентична с т.нар. Анастасиева стена, преграждаща пространството между Силимврия край Мраморно море и Черноморското крайбрежие. Затова пък „Железните врати“ са названието на старопланинския проход Добра (?), срещано в текстовете между IX и XIII в. Този учен определено има предвид прохода „Сидера“, чието наименование се появява във византийските извори от тази епоха [**Soustal, P.** 1991, р. 441; **Гагова, К.** 2002, с. 292 – 294]. **П. Петров** [1985, с. 123 – 126] смята, че и двата вида изброени в извора фортификации се намирали на територията на Стара планина.

⁹ Ораторът изгражда положителния образ на василевса на основата на неговата победа над Асеневици по време на неговия първи поход към Мизия през 1186 г. Пряко намеква за превземането на укрепения проход от императорската армия и споменава за внезапно падналия мрак, който улеснил преминаването на византийците през укрепените планински проходи [срв. **Choniates, Historia...**, р. 372. 50 – 55]. За този поход вж. **Златарски, В. Н.** 1934, с. 448 – 453 (преминаването улеснило „тъмното и мъгливо време“); **Brand, Ch. M.** 1968, р. 90 (споменава „a providential darkness or fog“); **Цанкова-Петкова, Г.** 1978, с. 46, бел. 31 („внезапна мъгла“); **Петров, П.** 1985, с. 152, бел. 40 („гъста мъгла“).

¹⁰ Според Божидар Димитров територията, на която най-напред се е стигнало до споменатите спонтанни въстания сред българското население и към което Асеневици насочили своите действия, била районът около Анхиало, а конкретно планината Странджа. Отправна точка за тази констатация е възгледът, че през късновизантийския период с името Хемус е назовавана и тази планинска верига, а освен това тя е била известна и с развитото си животновъдство и оттам императорът придобил повечето животни, предназначени за планираното сватбено пиришество [**Димитров, Б.** 1981, с. 416 – 418]. На подобно мнение са: **Коледаров, П.** 1989, с. 35 – 38; **Ковачев, Г., Русев, И.** 2001, с. 17 – 18. Макар констатацията, отнасяща се до названието на Странджа с името Хемус да е правилна [срв. **Asdracha, S.** 1975, Нр. 10, р. 138 – 139, 141 – 142; **Гагова, К.** 2002, с. 320], то трябва да се подчертае, че изворните сведения не оставят съмнение, че първоначалният център на действията на Асеневици била територията около Търново, а още през първата половина на деветдесетте години на XII в. техните походи на юг от Стара планина, в това число и до Странджа, имали предимно за цел придобиването на плячка, което доказва, че по онова време този масив не влизал в обсега на възстановеното българско царство. Това, разбира се, не изключва напълно факта, че и оттам императорът е могъл да събере този извънреден данък, което предизвикало недоволството на жителите на тези планини.

¹¹ **Choniates, Oratio...**, Oratio 9, р. 92. 9 – 14. За това, че тука под Хемус трябва да се разбират планините, а не равнинната територия на Мизия, свидетелства сравняването му с небето, от което може да се падне с главата надолу, което очевидно в този случай трябва да се асоциира на слушателите с планинските височини. Общо на тема значение и териториален обхват на названието „Хемус“ в източниците, свързани с въстанието на Асеневици [вж. **Петров, П.** 1985, с. 88 – 91], с чийто преобладаващ брой интерпретации не мога да се съглася. Анализът на тези извори, за който тук няма място, според мен би доказал, че с няколко изключения, пишейки за Хемус, авторите на тези текстове са имали предвид старопланинската верига, а не Дунавската равнина или друга територия.

¹² **Michael Choniates...**, р. 246. 19 – 22. Това съчинение е датирано в 1186 г. [**Hunger, H.** 1978, р. 129] или, което е по-правдоподобно, в късното лято на 1187 г. [**Brand, Ch. M.** 1968, р. 338, note 38; **Van Dieten, J.-L.** 1971 b, 72, note 87; **Цанкова-Петкова, Г.** 1978, с. 18; **Karayannopoulos, J., Weiss, G.** 1982, р. 480]. За неговия автор и творчеството му вж. **Hunger, H.** 1978, р. 129, 137, 148, 201, 220; **Karayannopoulos, J., Weiss, G.** 1982, р. 480–481 (нр. 477); **Jurewicz, O.** 1984, р. 246, 260, 265 – 266.

за изсичането и подпалването на части от горите, с които е обраснал Хемус, от императорските войници, за да могат да открият и заловят остатъците от българските отряди, укриващи се в тях от византийците, след поражението, претърпяно в един от планинските проходи. С поетичен език митрополитът подчертал, че това било своеобразно наказание за планините, тъй като те така прикривали бунтовника, че той изпаднал в лудостта на високомерието¹³. Авторът отново посочва, че планините като безопасно скривалище са причина за презрението към противника, произтичащо от убеждението за сигурността на убежището, което дава такъв терен.

В друго свое произведение византиецът пряко свързва българския владетел със старопланинската верига, казвайки, че той бил роден и откърмен за зла съдба на варварите, обитаващи тази планина. С други думи, по този начин посочва, че Петър, като техен сънародник, също е рожба на Хемуса, а планината е тяхно съвместно местоживелище. Твърди, че обзет от демона на бунта, той се опълчил срещу императора, но незаслужено успял да избяга пред наказанието и неочаквано се спасил. Добавя, че бунтовникът, подражавайки на обитаващия в него бяс, не могъл да търпи обичайните пребивалища, също като демона, отлъчен от човешкото тяло. Като следствие от това Петър преминал Дунава и влязъл в общение със свинските люде – скитите – с цел отново, с тяхна помощ, да се завърне в предишното си местоживелище в планините, чиито крепости били вардени от византийците¹⁴.

Няма съмнение, че мястото, където е обявен бунтът и е било подготвено опълчението срещу византийците – т.е. където злият дух е овладял Петър, – е планинската верига на Хемус. Споменавайки наказанието от което се спасил предводителят на бунта, най-вероятно Хониат имал предвид първия поход на Исаак II срещу българите през 1186 г. и тяхното поражение в един от проходите на Централна Стара планина. Изгонен от обичайното си пребивалище, т.е. от Хемус, българският цар, присъщо на изгонения от човешкото тяло демон от Евангелието, към което препращал своите читатели византийският писател [Мат. 8, 28 – 34; 12, 43 – 45; Марк. 5, 1 – 20; Лук. 8, 26 – 39; 11, 24 – 26.], след като преминал Дунава, се лутал по „безводни места“¹⁵, т.е. териториите на куманите, с които окончателно се съединил. Или по-точно, според интерпретацията на ритора – в които се вселил, които обладал, както демоните, изгонени от Исус, са се вселили в стадото свине, според евангелския разказ (точно поради тази библейска алюзия скитите-кумани са наречени в текста „свински люде“) [Мат. 8, 30 – 32; Марк. 5, 11 – 13; Лук. 8, 32 – 33.]. Целта на този българо-кумански съюз била отвоюването на територията, от която Петър е бил прогонен от византийците. Всичко казано досега ясно показва, че Хониатовият образ на българското движение е бил фокусиран върху старопланинската верига. Стратегическата роля на планината е подчертана с твърденията, приписани от автора на самия български владетел, според който Исаак II оставил някаква стража по крепостите на Хемус – такава, която е могла да възпре броженията сред местното население, но не била в състояние да се противопостави на съвместните българо-кумански действия [**Choniates, Oratio...**, Oratio 2, p. 8. 2 – 5].

Категорично потвърждение за пребиваването на българите на територията на Хемус намираме също в т.нар. „простонародна версия“ на Никитовата „История“ от XIV век¹⁶. Според нея, когато през 1186 г. командването на армията, бореща се с въстаниците, приел кесар Йоан Кантакузин и до него достигнала вестта, че българите пребивават в планините, той неправилно решил, че те правели това поради своята страхливост, а не, каквато всъщност била истината, за да си осигурят почивка и безопасност [**Choniates (Ed. Bekker)...**, p. 375. (3 – 21)]. От тази информация следва, че след

¹³ **Michael Choniates...**, p. 73, 249. 24 – 27. Авторът общо сравнил Петър, а във връзка с него и останалите бунтовници, с библейското царство Едом, враг на царството Израил, цитирайки и отчасти перифразирайки стих Авд. 1, 3: „Гордостта на твоето сърце те е заблудила: ти живееш в скални пукнатини, на високо място, и говориш в сърце си: кой ще ме сваля на земята?“ В следващия фрагмент цитира буквално: „Но макар и като орел да се издигнеш високо и сред звездите да устроиш гнездото си, и оттам ще те сваля, казва Господ“ (Авд. 1, 4). Цитатите са дадени по Книга на пророк Авдий. – В: Библия сиреч книгите на Свещеното Писание на Вехтия и Новия Завет. Издание на Св. Синод на Българската църква. 7 изд. София, 2010, 1058 (по-нататък: Библия); **Michael Choniates...**, p. 70, 248. 18 – 23. Срв. **Златарски, В. Н.** 1934, с. 448 – 449.

¹⁴ **Choniates.** Oratio 2, p. 7. 27 – 8.5. Това произведение е датирано на октомври 1187 г.: **Van Dieten, J.-L.** Niketas Choniates, p. 58, 66 – 78.

¹⁵ Също, като демона изгонен от човека, с който византийският оратор е сравнил българския владетел: срв. Мат. 12, 43; Лук. 11, 24.

¹⁶ За нея вж. **Van Dieten, J.-L.** Einleitung. – In: **Choniates.** Historia, XXXIII – XXXIV, XXXIX – XLI, XLVI – XLVII, LXXXVI – LXXXVIII.

завземането на по-голямата част на териториите на север от планините, българите направили от Хемус своего рода база, от която извършвали грабителски нападения срещу намиращите се на юг византийски територии¹⁷. Още преди време Хониат директно твърдял, че в началото на бунта (след неуспешния опит за превземането на Велики Преслав), българите, слизайки от Хемус, нападнали ромейските градчета [**Choniates, Historia...**, р. 372. 43 – 47], при което тук вероятно става дума за тези седалища на ромеите, които се намирили в южните подножия на планините¹⁸. Внушението на извора, че българските войници се чувствали в безопасност в Хемус и могли да си отдъхнат там¹⁹ (вероятно след поредния поход или след византийска потеря²⁰), доказва, че те добре познавали тези планини, а местното население ги подпомагало. Ала все пак византийският кесар отчасти е имал право, мислейки, че бунтовническата армия се е оттеглила в планините, за да избегне стълкновението с неговата войска, тъй като в по-нататъшната информация категорично се посочва, че тогава българите все още не са имали смелост да се противопоставят на византийците в открито поле [**Мутафчиев, П.** 1987, с. 67; **Brand, Ch. M.** 1968, р. 90]. Едва след нощната победа над неукрепения ромейски лагер и превземането на шатрата на ромейския кесар, Асеневици и тяхната войска слезли в равнината, разпънали там своите палатки и лагерували²¹. Подчертаването, че след този успех си възвърнали смелостта да построят лагер в Тракия, още веднъж показва ролята на Хемус като сигурно убежище.

Малко по-късно, във връзка с българската военна експедиция в околностите на Агатопол през септември 1187 г., Хониат съобщава също така, че до императора е достигнала вест относно мизите, които вече не се придвижвали по планините и хълмовете²². От това си правя извода, че придвижването под защитата на планините и възвишенията²³ и оттеглянето в тях с трофеите или в случай на опасност,

¹⁷ **Ch. M. Brand** [1968, р. 89], пише, че още в началото на въстанието власите и българите превърнали планинските укрепления в бази, от които извършвали грабителски нападения над равнинните територии. По същия начин превзетата от войските на император Йоан Ватаци през 1235 г. планина Ганос станала база за нападения срещу латинците от крепостта Цурулум [**Akropolites, Historia...**, р. 55. 18 – 56.1; **Skutariotes, Chronica...**, р. 479. 1 – 6]. През пролетта на 1259 г. севастократор Йоан, брат на император Михаил VIII Палеолог (1259 – 1282), заедно с елитните си войскове части се укривал в планинските територии, заповядвайки на по-леко въоръжените и по-мобилни подразделения да започнат в равнината борба с войската на Михаил Ангел. Самият той с останалите си войски изненадващо атакувал последния и се оттеглял под защитата на планините. Това показва, че този начин на водене на действията бил практикуван и във Византия [**Akropolites, Historia...**, р. 81, 180. 9 – 13; **Skutariotes, Chronica...**, р. 543. 16 – 31].

¹⁸ **Златарски, В. Н.** 1934, с. 442; **Примов, Б.** 1979, с. 6 – 7; **Петров, П.** 1985, с. 88, 112. На свой ред **А. Данчева-Василева** [1978, с. 46 – 47] смята, че тогава те атакували крайдунавските територии от планините.

¹⁹ Срв. **Choniates, Historia...**, р. 409. 22–39, където е спомената подобна ситуация. След поражението в битката с алеманите край крепостта Прусион през 1189 г., остатъците от византийските сили избягали в окръг Ахридос в Родопите, едва тук намирайки спасение и отдиш. Акрополит [**Akropolites, Historia...**, р. 24, 41. 22 – 42. 4.] и Скутариот [**Skutariotes, Chronica...**, р. 392. 17 – 393. 17, 472. 13 – 15] информират, че Ахридос е друго название на тези планини. На тема Ахридос вж. **Soustal, P.** 1991, р. 160 – 161; **Гагова, К.** 2002, с. 172 – 174.

²⁰ Възможно е причината за оттеглянето на българите и техните съюзници в планините да са били успешните военни действия, водени срещу тях от севастократор Йоан, предишния командващ византийските войски, борещи се с тях [**Choniates, Historia...**, р. 374. 89 – 94; **Златарски, В. Н.** 1934, с. 443; **Дуйчев, И.** 1981, с. 58].

²¹ **Choniates, Historia...**, р. 376. (22 – 38) (простонародна версия). За това събитие вж. и **Златарски, В. Н.** 1934, с. 443 – 444; **Петров, П.** 1985, с. 114 – 115.

²² **Choniates, Historia...**, р. 394. 23 – 25; **Skutariotes, Chronica...**, р. 384. 22 – 25, у който е малко по-различно – мизите вече не се намирили край планините и хълмовете, в значение – не се придвижвали близо до тях, под тяхно прикритие, разчитайки на тяхната закрила. Вероятно текстът на Хониат също наемква за постоянното укриване на българите в планините. Разбира се, с наименованието „мизи“ авторът определял българите.

²³ Тази тактика на придвижване по вражески или застрашени територии не била чужда и на самите византийци. Когато през лятото на 1189 г. войските на Третия кръстоносен поход лагерували във Филипопол и неговите околности, по заповед на василевса протостраторът Мануил Камица трябвало да атакува латинците. Изпълнявайки тази задача той се движел под височините, като се криел, за да не бъде забелязан от враговете, противно на самите латинци, които се придвижвали по равното поле [**Choniates, Historia...**, р. 408. 13 – 15; срв. **Skutariotes, Chronica...**, р. 392. 17 – 393.2]. Също така, под защитата на хълмовете и горите се премествали съюзените българо-кумански отряди, насочвайки се към Адрианопол през 1205 г., а в също такава местност се укрило главното ядро на тази армия от латинците [**Choniates, Historia...**, р. 616. 36 – 38; срв. **Choniates (Ed. Bekker)...**, р. 813. (1) (този фрагмент не е поместен в изданието на Ж.-Л. ван Дитен)]. За тези събития вж. **Brand, Ch. M.** 1968, р. 180 – 181; **Гагова, К.** 2004, с. 78; **Данчева-Василева, А.** 1985, с. 63 – 65.

е било по-рано обичайно за въстаниците²⁴. Българите и техните съюзници практикували този обичай и по-късно – по време на втория поход на Исаак II Ангел към Мизия²⁵ (в края на същата година). Хониат като очевидец на събитията информира, че когато един от българските отряди бил изненадан от императорската войска недалеч от трасето Бастерна – Берое²⁶, той се прегрупира и частта, която приела завоюваните трофеи, получила заповед, избирайки най-кратките пътища, колкото може по-бързо да стигне до планините. Било решено, че навлизането в територията на Хемус²⁷ ще осигури необходимата защита на плячката. Останалата част от отряда трябвало да задържи византийците, осигурявайки по този начин отстъплението на споменатата войска единица²⁸.

През този период византийците смятали Хемус за опора на бунтовници, за място, в което те се укривали от императорските войски. По тази причина във фрагментите от своите слова, които се отнасят за българското въстание, Хониат непрекъснато перифразирал библейски стихове, описващи планините. В словото си, произнесено през лятото на 1190 г., в навечерието на поредната, вече трета военна експедиция на Исаак II Ангел срещу Асеновци, Хониат предрича, че предводителят на българите (сигурно отново ставало дума за Петър) ще призове планините и възвишенията да паднат върху него и да го затрупат, за да го скрият от гнева на императора²⁹. По време на този поход неговото безопасно дотогава укритие ще бъде намерено и той няма да може, както преди това, да се хвали, подобно на Луцифер, че ще издигне своя трон високо в северните планини, за да се изравни с константинополския владетел³⁰. Ораторът подчертавал, че нищо няма да спре императора – нито височината на стръмните

²⁴ Това е поведение, характерно за грабителските нашествия, а в този случай показващо недостатъчните въоръжени сили на българите и голямото участие на куманите в техните походи [срв. **Choniates, Historia...**, p. 500. 72 – 75], където такова поведение се приписва точно на тези номади, архаизиращо наричани „скити“. За ролята на куманите в началния период от съществуването на Второ българско царство вж. **Malingoudis, P.** 1980, p. 101 – 105; **Павлов, П.** 1990, с. 16 – 21; **Андреев, Й.** 1996, с. 118 – 130.

²⁵ С името „Мизия“ Хониат определя териториите между веригата на Стара планина и Дунав, т.е. Дунавската равнина и територията на византийската тема Паристрион. Понякога във византийската литература това наименование представлявало синоним на цяла България.

²⁶ Берое – това е днешната Стара Загора край южните склонове на източното разклонение на Средна гора, т.е. Сърнена гора. Точното местоположение на Бастерна не е известно, знае се единствено, че се е намирала на трасето между Берое и Лардея. Последната най-вероятно е лежала в южното подножие на Стара планина [**Soustal, P.** 1991, p. 193, 203 – 204, 333; **Гагова, К.** 2002, с. 175, 178 – 181, 235].

²⁷ Имайки предвид това събитие, в едно от своите надгробни слова Евтимий Торник твърди, че по-рано лагерът на нашествениците се намирал в подножията на Зигос, т.е. Стара планина: Τοῦ αὐτοῦ [= κῦρ Εὐθυμίου τοῦ Τορνίκη] ἐπιτάφιος εἰς τὸν πανσέβαστον καὶ πάνσοφον λογοθέτην κύριον Δημήτριον τὸν Τορνίκην, 10. Цит. по: **Dargouzis, J.** 1968, Нр. 26, p. 100. 17 – 20. За тези реч и нейната датировка вж. **Dargouzis, J.** 1968, p. 90 – 93; **Цанкова-Петкова, Г.** 1978, с. 47, бел. 51. За нейния автор вж. **Kazhdan, A.** Tornikios, Euthymios. – In: **Kazhdan, A. P.** 1991 (= ODB. Vol. III, 2097).

²⁸ **Choniates, Historia...**, p. 396. 78 – 397. 92; **Skutariotes, Chronica...**, p. 385. 19 – 386. 13. Според едно от Хониатовите произведения [**Choniates, Oratio...**, Oratio 2, p. 10. 21 – 11. 18] българите не успели да осъществят това си намерение – т.е. безпрепятствено да стигнат заедно с трофеите си до планините. Поне част от плячката била възвърната от византийците [срв. **Choniates, Historia...**, p. 398. 15 – 16; **Skutariotes, Chronica...**, 386. 21. За това вж. **Златарски, В. Н.** 1934, с. 458 – 462 (тук датировката е в 1186 г.); **Brand, Ch. M.** 1968, p. 91; **Malingoudis, P.** 1980, p. 78; **Цанкова-Петкова, Г.** 1978, с. 31 – 32; **Петров, П.** 1985, с. 133 – 139].

²⁹ **Choniates, Oratio...**, Oratio 1, p. 5. 14 – 15; срв. Откр. 6, 15 – 17. Датировка на словото: **Van Dieten, J.-L.** 1971 b, p. 58, 62 – 64, който допуска също и дата, с една година по-късна, т.е. август 1191 г. За похода вж. **Аврамов, В.** 1929; **Златарски, В. Н.** 1940, с. 62 – 72; **Wolff, R. L.** 1949, p. 185 – 186 (датира похода в 1191 г.); **Brand, Ch. M.** 1968, p. 92 – 93 (погрешно локализира поражението на византийците в един от средногорските проходи); **Malingoudis, P.** 1980, p. 80 – 81; **Цанкова-Петкова, Г.** 1978, с. 38 – 39; **Cankova-Petkova, G.** 1981, Нр. 7, p. 181 – 185; **Петров, П.** 1985, с. 221 – 232; **Андреев, Й.** 1985, Нр. 5, с. 26 – 41; **Божилков, И.** 1999, с. 433; **Stephenson, P.** 2000, p. 300; **Жекова, Ж.** 2008, с. 119 – 123; **Янков, Д.** 2009, с. 270 – 278; **Младенов, М.** 2014, Нр. 2, с. 78 – 89; **Николов, Г. Н.** 2013/2014, кн. 4/5, с. 439 – 451.

³⁰ **Choniates, Oratio...**, Oratio 1, p. 5. 16 – 21. Авторът категорично отправя към Ис. 14, 3–20, особено към стихове 13 – 14: „А [вавилонският цар – К. М.] в сърце си думаше: ще възляза на небето, ще издигна престола си по-горе от Божиите звезди и ще седна на планината в събора на боговете, накрай север; ще възляза в облачните висини, ще бъда подобен на Всевишния“ [Книга на пророк Исаия. – В: **Библия, синодално издание...**, с. 834]. Класическата ексегеза вижда в споменатия вавилонски владетел образа на Луцифер, който в своето високомерие се равнявал на Бога. Този фрагмент, съотнесен към Петър, идеално съвпадал с византийската гледна точка. Първо – скривалище и местопребиваване на българския владетел били също планините – Хемус; второ, за византийците те също се издигали на север; трето, въпросът за „подобие“ с ромейския император – за аналогия би могъл да служи фактът, че по време на коронацията в Търново през 1185 г., Петър приел титлата „цар“, т.е. „василевс“, с

планини, нито тесният път, нито всяка друга преграда. Императорските поданици ще се молят на Бога да изпрати свише помощ на василевса, изравнявайки планините, правейки достъпни местата, дотогава невъзможни за преминаване, разбивайки медните порти и чупейки железните ключалки (красноречива алюзия към териториите, на които пребивавали българите)³¹. В резултат на това победилият император ще се завърне от долините на Хемус като Мойсей от планината Синай³².

В поредното си слово, произнесено след завръщането на владетеля от тази кампания, той твърдял, че също както полските зверове и змиите, бягащи към своите дупки при вида на светлината, тъй и българите, и куманите, като видели императора, щели да се напъхат в подземните си скривалища, за да избягнат неговия гняв³³. Макар в този случай да имаме работа с чиста риторика, защото действителният резултат от този поход не бил успешен за Исаак II, той отново прави очевиден факта за възприемането на Хемус като важно укритие за българите. Според Михаил Хониат още през 1187 г. Алексей Врана, един от византийските пълководци, борещи се с българите, обосновал своите искания да му се предостави голяма армия, с факта на постоянното пребиваване на българския владетел, (разбира се, заедно с подчинените му войски) в планините и произтичащото от това опасение, че Петър се е притаил там и всеки миг може изненадващо да атакува византийските отряди [**Michael Choniates...**, р. 67, 246. 27 – 247. 9; **Дуйчев, И.** 1981, с. 60; **Brand, Ch. M.** 1968, р. 173; **Цанкова-Петкова, Г.** 1978, с. 30]. Както скоро се оказало, това не била истинската причина за струпването от Врана на толкова големи войсковы части, защото с тяхна помощ той вдигнал узурпация против Исаак II Ангел³⁴. Въпреки това самото привеждане на гореспоменатия аргумент (според твърденията на Врана пребиваването на царя в планините го правело непобедим) като претекст за концентрацията на голяма армия трябвало да бъде убедително и логично за двора в Константинопол. То доказва реалната заплаха от страна на укриващите се в Хемус българи, както и съзнанието на византийските власти за трудностите във воденето на военните действия в планините.

За пребиваването на братята бунтовници в планините споменават и други оратори от двора на Исаак II Ангел. Георги Торник, племенник на ефеския митрополит и „майстор на риторите“³⁵, охарак-

---

други думи – същата, която принадлежала на константинополския владетел [**Choniates, Historia...**, р. 372. 41 – 43; **Бакалов, Г.** 1995, с. 188; **Божилков, И.** 1994, с. 157, 162]; четвърто – гореспоменатият библейски фрагмент заклеява високомерните замисли на създанието, което иска да бъде равно на своя създател, а Хониат в своята „История“ също подчертава надменността на българите, произтичаща от споменатите факти, вж. по-горе. На същото сравнение и горечитирания библейски фрагмент той се позовава, заклеявайки бунта на Иванко и неговото бягство в Родопите [**Choniates, Oratio...**, Oratio 6, р. 60. 22 – 23]. В случая с последния перифразира допълнително и Лук. 10, 18 [**Choniates, Oratio...**, Oratio 6, р. 61. 21 – 23]. Последното слово се датира към периода между 1192 и 1198, или дори към 1200 г. [**Van Dieten, J.-L.** 1971 b, р. 59, 95 – 96].

³¹ **Choniates, Oratio...**, Oratio 1, р. 5. 30 – 6. 1; срв. Ис. 40, 3–4; 45, 2, както и **Златарски, В. Н.** 1934, с. 449, бел. 3. Цитираните в последния от посочените библейски стихове „медни врати“ и „железни заворки“, на които авторът се позовава в своето слово, несъмнено целяли да възбудят асоциация с фортификационните съоръжения, функциониращи в Хемус [срв. **Петров, П.** 1985, с. 125; **Гагова, К.** 2002, с. 292 – 294; **Харбова, М. А.** 1981, с. 115 – 117; **Рашев, Р.** 1982, с. 152 – 173].

³² **Choniates, Oratio...**, Oratio 1, р. 6. 9 – 12; срв. Изх. 32, 15; 34, 29.

³³ **Choniates, Oratio...**, Oratio 4, р. 27. 8 – 14. Била е произнесена или в 1191, или в 1192 г. [**Van Dieten, J.-L.** 1971 b, р. 58, 83 – 86].

³⁴ На тема протичането на тази узурпация [вж. **Choniates, Historia...**, р. 376. 27 – 390. 26; **Michael Choniates...**, р. 67 – 70, 246. 22 – 248. 14; **Skutariotes, Chronica...**, р. 374. 4 – 384. 21; **Дуйчев, И.** 1981, с. 60 – 63; **Сюзюмов, М. Я.** 1957, Нр. 12, с. 58 – 74; **Brand, Ch. M.** 1968, р. 81 – 82, 173, 273 – 274 (датировка в 1187 г.); **Cankova-Petkova, G.** 1978, р. 113 – 115; **Cheyne, J.-C.** 1990, р. 122 (нр. 167, тука датировка в 1187 г.), р. 437 – 439]. По-подробно за положението в империята по време на борбите с Асеневци: **Bonarek, J.** 2005, р. 31 – 53.

³⁵ Относно Георги Торник: **Hunger, H.** 1978, р. 127; **Karayannopoulos, J., Weiss, G.** 1982, р. 450 (нр. 422); **Kazhdan, A.** Tornikios, George. – In: **Kazhdan, A. P.** 1991 (= ODB. Vol. III, 2097). Датировката на неговото слово, чиито информации използвам в текста по-долу, е спорна. Основавайки се преди всичко на интерпретацията на българо-византийските отношения през този период (указания за въстанието на Асеневци в речта на Георги Торник) Иван Дуйчев поддържа мнението за есента на 1186 г. [**Дуйчев, И.** 1945, Нр. 41.1, с. 73 – 76]. Същото е и при **Г. Г. Литаврин** [1960, с. 451]. Основният анализ на творбата на Торник води обаче до заключението, че тя е създадена през 1193 г. [**Kazhdan, A.** 1965, Нр. 35. 2, р. 170 – 173; **Van Dieten, J.-L.** 1971 a, Нр. 3, р. 114 – 116; **Hunger, H.** 1978, р. 127; **Петров, П.** 1985, с. 261 – 262, бел. 27; **Stephenson, P.** 2000, р. 290, 301 – 302]. Въпреки това трябва да се подчертае несигурността на това дали описваните в словото събития, свързани с българо-византийските отношения, и по-конкретно с някакво споразумение между Петър и Исаак II, както и влошаването на връзките между предводителите на българите,

теризирал въстаниците като облак, който от дълго време е заседнал и се е утвърдил около мразовития и заснежен Хемус и съседната му земя [Georgios Tornikes, *Oratio...*, p. 262. 12 – 15]. Несъмнено той е имал предвид същата планинска верига, когато заявил, че от дълго време бунтовниците потайно се укривали от жаркостта на императора в грозящия със смърт студ [Georgios Tornikes, *Oratio...*, p. 262. 17 – 20]. Алюзията за възможността от замръзване е, разбира се, обща метафора, означаваща планински територии, но трябва да се подчертае, че в Стара планина се наблюдават резки спадове на температурата, в резултат на което имало и смъртни случаи (в по-високите дялове на планината дори през май)³⁶.

Отнасяйки думите си най-вероятно към похода на Исаак II Ангел срещу българите през 1186 г., той сравнил последните с плахи газели, скачащи из планините и бързо бягащи от стрелите на византийските войници. Изплашените българи заспали дълбок сън в пукнатините на планината, която ги е откърмила. Ораторът сравнил Хемус със задушна и безизходна кошара, в която императорът ги е затворил като непокорни агнета, правейки недостъпни за тях пасбищата [Georgios Tornikes, *Oratio...*, p. 263. 7 – 12]. Може би това е алюзия за бягството на победените въстанически войски в по-високите планински терени, а под пасбища трябва да се разбира плодородните територии на Тракийската низина, по-рано грабени от бунтовниците. Или просто това е намек, че в дадения момент българите били напълно победени и зависими от милостта на василевса – та дори не били в състояние да се изхранят и да преживеят, ако той не ги пусне да излязат от споменатата кошара³⁷. Торник изрично нарича българите бегълци и скитащи по планината роби, а самия Петър сравнява с високи ливански кедри (което е алюзия за неговото високомерие), който все пак поради гнева на императора предпочел да се прегъне като тънка тръстика, за да избегне изтръгването от корен и да оцелее сред вихъра, който

наистина могат да бъдат датирани във времето съвсем близко до произнасянето на речта, както е допускал **A. Kazhdan** [1965, p. 174]. Защото **Иван Божилов** [1994, с. 37 – 38, бел. 29] правилно е отбелязал, че притежаваните от нас изворни данни сочат като най-вероятно време за тях победния поход на императора срещу българите през 1186 г. На друго мнение са **Ch. M. Brand** [1968, p. 95], **P. Stephenson** [2000, p. 302] и **П. Павлов** [2000, с. 85 – 89], които, приемайки датировката на Александър Каждан, търсят причините за компромисната позиция на Петър в политическата обстановка от началото на деветдесетте години на XII в. Макар техните аргументи да не са напълно убедителни, както впрочем е забелязал първият от изброените учени, в действителност „military developments during the remainder of 1191 and the whole of 1192 areal most unknown”, единственото събитие, което би могло да стане предлог за договорните отношения с Исаак II Ангел е превземането на Варна и Анхиало от византийците през 1193 г. [Choniates, *Historia...*, p. 434. 10 – 16. 19–23; Schreiner, P. 1975, p. 319, нр. 41. 2; Bekker, I. 1840, p. 6155 – 6174], но то най-вероятно е станало по морски път [вж. за това **Marinow, K.** 2007, Нр. 6.1/2, p. 122 – 123], което не се съгласува с информацията от словото, които сочат планинските територии на Хемус, като място на разигралите се събития. Освен това византийският успех от 1193 г. поражда допълнителни хронологически проблеми, свързани с момента на произнасянето на речта, което прави това евентуално предложение съмнително. От друга страна, не може да се приеме, че българският владетел би отишъл на съглашение с императора единствено по силата на дипломатическите ходове, и то по времето, когато след византийското поражение през 1190 г. Асеновци не били сериозно застрашени от страна на Константинопол. Отказвайки се от подробния анализ на този проблем, тъй като на това място не е толкова съществен за разглежданите от мен въпроси, приемам датировката на произнасянето на словото, предложена от Каждан и ван Дитен, както и факта на самото сближаване на царя с византийския василевс, без да посочвам кога конкретно се е състояло това събитие. Може единствено да се посочи, че във връзка със споменаването на двамата братя на Петър (несъмнено ставало дума за Йоан Асен и Калоян), все още противящи се, за разлика от Петър, на императора (Λόγος τοῦ λογιῶ τά του μαίστωρος τῶν ῥητόρων κῦρ Γεωργίου τοῦ Τρνική εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦρ Ἰσαάκιον τὸν Ἄγγελον ἀναγνώσθ εἰς πρὸτῆς οὐτῶς τῶν φώτων, καθ’ ἣνεῖωθεν ἀναγνώσκεινὸ ῥήτωρ διὰ τὸ τὸν βασιλέας ταλήσεσθαι πρὸς ἐκ στρατείαν ἀπὸ δημοῦ [Georgios Tornikes, *Oratio...*, p. 274. 13 – 15, нр. XV]), като евентуално време на установяването на дипломатически отношения с константинополския владетел, отпада периодът между лятото на 1188 и началото на 1190 г., тъй като тогава Калоян е пребивавал като заложник във византийската столица [вж. **Божилев, И.** 1994, с. 43 – 44; **Sankova-Petkova, G.** 1981, p. 184]. Трябва да се добави, че не всички изследователи приемат информацията за временното прекъсване на сътрудничеството между братията като достоверна [Петров, П. 1985, с. 251 – 252, 263, бел. 29]. Последният възглед не ми се струва достатъчно мотивиран.

³⁶ **Николов, В., Йорданова, М.** 2002, с. 14 – 15. Общо за климата в тези планини: **Maruszczak, H.** 1971, p. 143 – 144.

³⁷ Срв. **Georgios Tornikes, Oratio...**, p. 263.12 – 24. Вж. също така **Choniates, Oratio...** 2, p. 7.18 – 21; 8. 29 – 9.4, където се намеква за милостта, оказана от императора на бунтарите.

смазва планините и унищожава хълмовете³⁸. На свой ред императорът е сравнен с лъв, който дори само с рева си кара бунтовниците да се крият в пещерните пукнатини. Авторът подчертава, че византийският владетел е застрашил и техните крепости³⁹, което най-вероятно е намек за българските планински фортификации. В края на словото си риторът, използвайки играта на думи, за пореден път отбелязал факта на укриването на българите в Хемус. И така той твърди, че побеждавайки българите, императорът не е разсякъл възела, с който се затяга яремът (ζυγόν) на шиите на впрегнатите животни⁴⁰, а възела на друг ярем (ἐτεροίου ζυγοῦ), имайки предвид местата, в които пребивавали поддръжниците на бунтовника (най-вероятно става дума за цар Петър) [Georgios Tornikes, *Oratio...*, р. 277. 8 – 13]. Този друг ярем е без съмнение планинската верига на Хемус, тъй като ораторът посочва, че има наум неговото протонародно название – Зигос⁴¹.

На свой ред протонотариусът Сергей Колива⁴², споменавайки разногласията между двамата братя Петър и Асен⁴³, съобщава, че първият, влизайки в някакви взаимоотношения с византийския владетел, бил сякаш планинска овца, спечелена като плячка от Исаак II [Sergios Koliva, *Oratio...*, р. 293. 8 – 15, нр. XVII]. Развивайки тази метафора, авторът съобщава, че императорът постигнал това както с помощта на бойния рог (т.е. въоръжените сили), така и с овчарския кавал (т.е. дипломатически действия), чрез които призовал и покорил планинския звяр [Sergios Koliva, *Oratio...*, р. 293. 15 – 18]. След тези думи Колива се обърнал към втория от братята, Асен, който все още упорствал в бунта, за да го увери, че дори да се закрепил над планините като някакъв гъст и мъчно разкъсваем облак, пълен със смъртоносен град, то василевсът-слънце ще го разпръсне [Sergios Koliva, *Oratio...*, р. 294. 7 – 13]. Сравняването на българския предводител с облак, висящ над планините, е поредната метафора за господството на българите над територията на Хемус и на факта, че това господство е станало основа на тяхната военна мощ. По-нататък в своите умозаклучения авторът заявява, че също като Бог, който ще се покаже в планината, за да извърши гневно своите дела [срв. Ис. 28, 21 – 22], така и Исаак II Ангел ще постъпи в Хемус, в който Йоан Асен прекъснал своите отношения с брат си Петър [Sergios Koliva, *Oratio...*, р. 294. 13 – 16]. От гореспоменатите формулировки, в които може да се открие аналогия с някои фрагменти от словото на Торник, една от най-интересните е последната. Според нея излиза, че след като Петър установил дипломатически отношения с Византия, той се оттеглил в равнинните територии (тук е сравнението с овцата, която пастирът, т.е. Исаак II, довел от планината), затова пък Асен продължил борбата заедно с част от сънародниците и съюзените скити (кумани), използвайки като защита м. др. старопланинската верига. Сравняването му с градоносен

³⁸ Georgios Tornikes, *Oratio...*, р. 263. 24 – 25, 265. 10 – 16 (ливанските кедри и вихърът са библейски алюзии), м. др.: Пс. 29, 5; 148, 8. С роби-бегълци, пленени от василевса, сравнява въстаниците също Никита Хониат [срв. Choniates, *Oratio...*, Oratio 2, р. 7. 17 – 18]. За робуването на българите на имперската власт споменава също така и Антоний Трипсих, монах от Студийския манастир в Константинопол, в словото си в чест на Богородица (датирано в 1187 – 1188 г.). – Λόγος ἀναγνωσθεῖς ἐν Βλαχέρναις παρὰ τοῦ ταπεινοῦ Στουδίτου μοναχοῦ Ἀντωνίου τοῦ Τριψόχου [Antonios Tripsichos, *Oratio...*, р. 62]. В същия дух по отношение на двамата братя – Петър и Асен – се изказвал и друг византийски оратор от това време, а именно Йоан Сиропул [Ioannes Siropulos, *Oratio...*, р. 17 – 18].

³⁹ У Georgios Tornikes [Oratio..., р. 268. 8 – 15], императорът е наречен лъвът на Васан, вж. Второзак. 33, 22. Издателят и коментаторите [Georgios Tornikes, *Oratio...*, р. 268, бел. (Василий Регел); Дуйчев, И. 1945, с. 68, бел. 2; Петров, П. 1985, с. 246] се позовават в случая на Пс. 89, 40/41, но там се говори за разрушаване на крепостите, а не за тяхната заплаха. Във връзка с византийските действия относно старопланинските крепости вж. Choniates, *Oratio...*, Oratio 2, р. 8. 2 – 5.

⁴⁰ Срв. Antonios Tripsichos, *Oratio...*, р. 62, където се казва, че Исаак II „отново“ (вероятно във връзка с похода му от 1186 г.) е вкарал врата на българския народ точно в такъв ярем, предназначен за впрегнати животни, подчинявайки го на своята воля. [Срв. също Ioannes Siropulos, *Oratio...*, р. 17 – 18].

⁴¹ По същия начин расъждава И. Дуйчев [1945, с. 72, бел. 1]. За Зигон / Зигос вж. м. др.: Brzystkowska, A., Leśny, J. 1982, р. 200 – 201; Soustal, P. 1991, р. 230, 279 – 280; Гагова, К. 2002, с. 214 – 215.

⁴² В “Сведенията за въстанието на Асеневици в словото на Сергей Колива” И. Дуйчев [1945, с. 81] датира това слово в началото на октомври 1186 г. Неговата датировка приема Г. Г. Литаврин [1985, с. 453]. А. Kazhdan [1965, р. 168 – 169, 173] пък доказва, че то е било произнесено във време, близко до вече цитираната по-горе реч на Георги Торник. Неговото съдържание, съотнесено към византийско-българските отношения, е близо с това на Торник, затова направените от мен бележки към текста на последния автор важат също така и за творбата на Колива [Срв. Петров, П. 1985, с. 262, бел. 28; Stephenson, P. 2000, р. 290, 302]. За Сергей Колива вж. Hunger, H. 1978, р. 127 (тука само споменат); Karayannopoulos, J., Weiss, G. 1982, р. 450.

⁴³ На тази тема вж. бел. 35 от настоящата статия.

облак, който съдържал смъртоносна заплаха, може да бъде указание за това, че той атакувал от планините по-ниско разположените ромейски територии, ограбвайки ги и унищожавайки (или най-малкото представлявал за тях реална заплаха)⁴⁴. Сравнението, употребено от оратора, е напълно обосновано, тъй като буреносните и градоносните облаци наистина падат от планините към низините.

Хемус, като място за пребиваване и защита, се появил също в речта на Йоан Сиропул⁴⁵. Този ритор заявил, че Петър, когото не споменава поименно, но за когото твърди, че е просташки и корав човек (*παχὺς καὶ σκληρογύμων ἄνθρωπος*), високо си повдигнал врата и опустошил страната, която народът нарича Зигос (*Ζυγός*) [Ioannes Sirooulos, *Oratio...*, p. 17]. И тук отново намираме алюзия към високомерието на българския владетел, както и трудно за интерпретиране позоваване на простонародното наименование на планината. Възможно е, че в този фрагмент авторът го е използвал за осмисляне на по-обширна територия от същинската планинска верига, а именно за обозначаване на пространството между хребета на Хемус (включително и с него) и река Дунав. И все пак не трябва да се изключи възможността, че авторът погрешно е цитирал народното название на Хемус за определяне на цялата територия, обхваната от действията на въстаниците. Също така е възможно, че горе посочената характеристика на българина има връзка с популярната във Византия антична теория за влиянието на ландшафта и неговия климат върху човешкия характер и природа (т.нар. географска/етнографска физиогномика)⁴⁶. Съгласно нея, от една страна, планинските обитатели, принудени да живеят в крайно неблагоприятни условия, изискващи извънредни самоограничения, дисциплина и находчивост, били възприемани за силни, корави и изключително надеждни войници. От друга обаче, силно ограничен начин на битуване, влиянието на суровия климат, както и отдалечеността от културните и религиозните цивилизационни центрове, от равнинните и речните, както и крайморски брегове, правели от тях извънредно диви, опасни и въобще варварски същества⁴⁷. Ако тази интерпретация наистина важи за горната характеристика на цар Петър, това би бил още един косвен аргумент за византийската асоциация на този владетел с планинските територии на възобновената българска държава.

По-нататък в словото си авторът споменава за някаква болест на краката на Петър, затрудняваща вървежа му и умелото ръководене на въстаническите сили, което ораторът тълкува като наказание за вдигнатия бунт и пророческо предсказание за падането му на колене и преклонение пред Исаак II⁴⁸. Трудно е да се каже дали е имал предвид действителна немощ на българския владетел или това отново е метафора за някакво поражение или неуспех, претърпян в битките с византийците. Обръщайки се към непокорния Асен, ораторът го сравнява с пълзяща по планинските теснини и по пещерните

⁴⁴ Един фрагмент от словото на Йоан Сиропул сякаш потвърждава точно такива действия на Асен [Ioannes Sirooulos, *Oratio...*, p. 17].

⁴⁵ В „Сведенията за въстанието на Асеновци в словото на Йоан Сиропулос“ И. Дуйчев [1981, с. 89] смятал, че това слово е било произнесено на 5.01.1187 г. Г. Г. Литаврин [1985, с. 453], който приема неговата датировка, е съобщил погрешно пролетта на същата година. Р. Stephenson [2000, p. 290 – 291] ориентира словото към края на 1187 г., при което според него, тук все още няма потвърждение за съглашенията на Петър I с Исаак II, затова пък Херберт Хунгер [Hunger, H. 1978, p. 127] отнася речта към 1192 г., а П. Петров [1985, с. 262 – 263, бел. 29] – към 1193 г. На свой ред А. Kazhdan [1965, p. 168] правилно подчертал, че само по себе си това слово не съдържа данни, позволяващи сигурно датиране, а Иван Дуйчев е сторил това само въз основа на аналогията със словата на Торник и Колива. Руският учен А. Kazhdan [1965, p. 174] смятал единствено, че речта на Сиропул е по-ранна от онези, произнесени от другите двама оратори. За самия Йоан Сиропул вж. Karayannopoulos, J., Weiss, G. 1982, p. 450, nr. 420.

⁴⁶ Вж. Megow, R. 1963, Nr. 9, p. 213 – 221; Evans, E., 1969, Nr. 59, p. 1 – 101; Foerster, R. Prolegomena. – In: Foerster, R. 1893, LXXXII – CLXXXCV; Head, C. 1980, Nr. 50, passim.

⁴⁷ Срв. Shaw, B. D. 1990, Nr. 33.2, p. 199 – 233; Marinow, K. 2011, p. 35 – 45.

⁴⁸ Ioannes Sirooulos, *Oratio...*, p. 17. А. Kazhdan [1965, p. 167 – 168] тълкува този фрагмент буквално, приемайки, че Теодор-Петър фактически е страдал от артрит на краката, идвайки заедно с това до убеждението, че в тази творба няма алюзии за покоряването на българския владетел от императора – за оратора това е бил все още въпрос за бъдещето. Болестта на Петър приемам също: Андреев, Й. 2012, с. 549 – 550; Андреев, Й., Лалков, М. 1996, с. 146. За това пък И. Дуйчев [1981, с. 89] безспорно вижда в това алегория за вече осъщественото сближение между Петър и Исаак II. Г. Г. Литаврин [1985, с. 455] пък съзрял в текста твърдението, че Петър „отново“ се унижил пред византийския владетел. Но ако се приеме дословно текста на Сиропул, прав е Александър Каждан. Макар да трябва да се обърне внимание, че нямаме сигурни източници, които биха потвърдили информацията за предполагаемата болест на царя. Освен това по-нататък в словото риторът се съсредоточава върху личността на Асен, като на непостижим враг на Византия. Ето защо е възможно, с помощта на споменатите метафори ораторът да е искал да покаже, ако не поддаването на Петър на волята на василевса, то поне някакво негово поражение в борбата с империята и произтичащата от това възможност за уговорка с Исаак II.

скали змия, опитваща се под тяхната закрила да избегне императорския гняв. И го убеждава, че няма да успее в това си намерение, защото Исаак като мъдър владетел познава пътищата, по които змиите пълзят по скалите⁴⁹. Във връзка с това Сиропул насърчава василевса да се отправи към Зигос и да пропъди оттам онези, които тайно злоумишляват против ромеите⁵⁰. В контекста на по-раншната информация, отнасяща се до укриването на Асен в планините, подканването на императора да изпъди българите от Зигос може да доведе до извода, че под това наименование риторът е имал предвид планинските територии на България, а по-конкретно хребета на старопланинската верига. Потвърждение на това може да е също определеното, че бунтарите „тайно“ заговорничели срещу византийците, с което авторът целял да подчертае умелото им прикритие в планинските дерби и пещери. Освен това, тука, както в текста на Георги Торник, също намираме игра на думи, осъществена помежду названието на планината (*Zyγός*) и юницата, непознала ярем (*ἀπειρόζυγος*), която ще подпомогне императора да разгроми противниците. В същия дух се изказвал и друг оратор, свързан с тогавашния византийски двор, а именно Константин Стилвес, поет, учител и столичен проповедник, който с помощта на алюзии и сравнения намеквал за византийско-българските военни сблъсъци, също така свързвайки имперските противници с веригата на Зигос, т.е. Хемус⁵¹.

Натрупването на толкова много метафори, сравнения и алюзии към планинските масиви в анализиранията слова на византийските ритори ме довежда до констатацията, че зад употребявания от тях език и стил се крият действителни събития. Така е, защото информацията, съдържаща се в словата, съвпадат с данни от други извори („Историята“ на Никита Хониат). Събитията, на които ораторите се позовават, недвусмислено сочат, че по времето на Петър и Асен българите са използвали старопланинската верига като база за нападения в южна посока и безопасно укритие пред ромейските войски.

За това, че също и по времето на цар Калоян (1197 – 1207) българите били отъждествявани с обитателите на Хемус, може да свидетелства алюзията на Хониат, който имплицитно определя българския владетел за фалшиво божество, което, подобно на истинския Бог, който предал на върха на планината Синай закона на Мойсей, предало на Мануил Камица, на върха на Хемус, каменни таблици със своите гибелни заповеди⁵². И тук отново имаме работа със сътворения от оратора пластичен образ, позоваващ се на библейски мотиви⁵³, толкова добре познати на неговите слушатели. Въпреки това ще си позволя да отбележа, че зад тази парабола се криели действителни събития. Защото тук авторът споменава освобождаването на известния византийски протостратор, дотогава намиращ се в

⁴⁹ **Ioannes Siropulos, Oratio...**, p. 18. Интересно, че малко по-рано в същото това слово и Петър е сравнен с пълзяща гадина, малар това сравнение да е свързано не толкова с планинския терен, колкото с неговата позиция спрямо императора [**Ioannes Siropulos, Oratio...**, p. 17].

⁵⁰ **Ioannes Siropulos, Oratio...**, p. 19. Коментар у **Дуйчев, И.** 1981, с. 88, бел. 3.

⁵¹ **Browning, R.** 1958, Нр. 28, p. 38. 96 – 98 (тук са споменати битките със скитобългарите), p. 39. 104 – 115 (победа над българите в Зигос). Около това слово в литературата съществува противоречие както по отношение на неговата атрибуция към някого от византийските оратори, така и спрямо неговата датировка. Робърт Браунинг смятал, че авторът е неизвестен учител по риторика, свързан също с църковната йерархия, който е написал тази реч за млад адепт на риториката, който трябвало да се яви пред императора. Единствената сигурна информация е тази, че словото е било произнесено по случай празника Богоявление, сиреч 6 януари. Упоменатите в творбата събитията британският учен свързвал с победоносните битки на император Алексий I Комнин (1081 – 1118) с печенегите и ги е датирал в периода 1094 – 1096 г., като изказал предпочитание към 1095 г. [**Browning, R.** 1958, p. 32 – 36]. Затова пък други учени го свързвали с личността на Константин Стилвес и смятали, че словото е било произнесено по времето на Исаак II Ангел, а събитията, споменати в него, се отнасят м. др. за битките с Асеневици [**Kazhdan, A.** 1965, p. 169, бел. 1 (тук са упоменати възгледите на другите изследователи); **Петров, П.** 1985, с. 263, бел. 30]. Р. Браунинг, давайки си сметка за възможните отправки към събитията от края на XII в. и евентуалното авторство на Стилвес [**Browning, R.** 1958, p. 49 – 50], останал все пак скептичен спрямо такава евентуалност, макар, че някои от неговите аргументи, особено когато става дума за конфликта с Асеневици, да не са убедителни. Присъединявайки се към мнението на Александър Каждан [**Kazhdan, A.** 1965, p. 169, 174] и другите, споменати от него учени, подчертавам, че този извор изисква по-нататъшни и по-прецизни изследвания, които ще изяснят повдигнатия въпрос. Заради това се ограничавам единствено до оповестяване на данните, съдържащи се в това слово, отнасяйки ги хипотетично м. др. към борбите на византийците с Асеневици. За Стилвес вж. **Hunger, H.** 1978, p. 127, 155; **Karayannopoulos, J., Weiss, G.** 1982, p. 80, 450; **Jurewicz, O.** 1984, p. 253. В сравнение с останалите трима ритори Стилвес не е добавил нищо ново.

⁵² **Choniates. Oratio...**, Oratio 11, p. 108.1 – 8 (слово от март или април 1202 г.; **Van Dieten, J.-L. Niketas Choniates**, p. 59, 133 – 135. В този фрагмент главна фигура е Мануил Камица, представен като фалшив Мойсей, слуга на „варварина“ от Хемус.⁵³ Тук вероятно към Изх. 32, 15; 34, 29; Пс. 117 (118), 22; Ис. 28, 16; Дан. 2, 34; Мат. 21, 42; Марк. 12, 10; Лук. 20, 17; Деян. 4, 10–12; Еф. 2, 19–21; 1 Петр. 2, 6–7.

плен на българския владетел⁵⁴. Факт е също така, че за сравнението си ораторът използвал точно този планински масив, а не например друга част от българската територия, да речем, Мизия. От това може да се направи изводът, че цитатът от Библията е бил нагоден към създалата се ситуация, а не обратното, т.е. Хемус е използван само като идеално съответствие на Синай. По-нататък, в същото съчинение авторът посочва, че Калоян установил своето седалище (евентуално трона си – τὸν θῶκον) на върха на надоблачния Хемус [**Choniates, Oratio...**, Oratio 11, p. 110. 8 – 10], откъдето се противопоставял на византийския император. Обрисувал го като човек, изпълнен с високомерие – толкова голямо, колкото са тамошните планини и дори издигащ своето чело над тях⁵⁵. От гореказаното следва изводът, че Балканът бил, като място за укриване, съществен елемент от стратегията на Асеневци в борбата за укрепване на българската държавност. Затова може да се предполага, че когато войските на цар Калоян се връщали в своите обичайни убежища (тук конкретно през 1206 г. от Димотика) [**Choniates (Ed. Bekker)...**, p. 636. 45, p. 613. 80 – 82], то авторът под понятието „убежище“ разбирал също и този планински масив, още повече, че за самия български владетел Хониат написал, че той бил роден и откърмен в Хемус [**Choniates (Ed. Bekker)...**, p. 612. 52 – 53, p. 612. 46 – 54] и е завладял Зигос⁵⁶.

Разбира се, планините не са били единственото укрытие пред противника. Пред лицето на вражеското нашествие населението от равнините се укривало преди всичко зад стените на градовете или в близките гори⁵⁷. И все пак, да се изгуби врага било най-лесно в гъстите гори или в района на планините, още повече, че последните били и са силно залесени, поне до известна височина. Тук трябва да се добави, че Стара планина е била и все така спада към гъсто залесените планински вериги. Този факт дал например възможност на победените български войскове части да се оттеглят безпрепятствено в планината след нанесеното им от Исаак II Ангел поражение по време на неговия поход срещу България през 1186 г. Това произтичало не само от факта, че гъстата гора, както свидетелстват изворите, скрила победените, но и поради непознаването от византийците на вътрешността на тези планински територии. Най-общо казано, преследването на победения противник върху равнинна територия било значително по-лесно и ефикасно. Поради това твърде често то завършвало трагично за победения, особено ако наблизо нямало някой укрепен град, в който биха могли да се укрият. В подкрепа на това твърдение може да се проследи протичането на множество въоръжени сблъсъци и потери и върху равнинна територия, но ще се ограничи само до един пример, затова пък достатъчно

⁵⁴ **Choniates, Historia...**, p. 533. 42 – 48. Трудно е да се установи дали обсъжданият фрагмент от словото доказва, както е искал **Васил Златарски** [1940, с. 139], а именно, че Калоян е вдъхновил и организирил по-късния, общ бунт на Камица и Хриз против император Алексий III Ангел (1195 – 1203). Помнейки, че тук имаме работа с панегирик в чест на този владетел, по-вероятно е зад обвинението срещу Камица в сътрудничество с българския владетел да се крие желанието за прикриване на истинските причини на бунта на протостратора, а именно двукратния отказ на императора да плати откуп за него и конфискацията на имуществото му [**Choniates, Historia...**, p. 533. 48 – 56; **Choniates (Ed. Bekker)...**, p. 707. (13)]. Фактът, че Камица, заловен от Иванко и закаран в Мизия, е бил държан в плен от българския владетел, е убягнал на Пол Стивънсън [**Stephenson, P.** 2000, p. 307], който твърди, че Иванко го е освободил от плен. Възглед, сходен с изворите: **Brand, Ch. M.** 1968, p. 131, 133; **Радић, Р.** 1986, с. 202 – 203; **Николов, Г. Н.** 2011, с. 86 – 87.

⁵⁵ **Choniates, Oratio...**, Oratio 11, p. 110. 14 – 15. 19 – 20; срв. **Choniates, Historia...**, p. 358. 90 – 91, където става дума за високомерно вдигнатите глави на норманите, които се хвалели, че ще пренесат планините на своите копия. Срв. също **Teofilaktos, Epistula...**, p. 281. 16 – 17, където е цитирана поговорка за големината на човешката надменност: ὅ τε οὐρανῶ μεν στηρίζει τὴν κεφαλὴν ἢ τῶν ἀμαρτωλῶν καύχησις. Разбира се, планините не се асоциирали изключително с надменността – били също места за съзерцание, в които можело да се получи религиозно просветление. Авторите от балканското средновековие неведнъж са имали предвид положителни, библейски по своята същност конотации с планините [срв. **Teofilaktos, Epistula...**, Epistula 64, p. 361. 10 – 13; 81, 433. 90 – 91; 87, 457. 21 – 23].

⁵⁶ **Choniates, Oratio...**, Oratio 11, p. 106. 18 – 19; срв. **Choniates, Oratio...**, Oratio 11, p. 109. 5 – 6, където, владеещият част от планинските територии на Македония, Хриз, направо бил характеризирани като планинец (ὁ ὄρειβᾶτης).

⁵⁷ **Kantakuzenos, Historia...**, III, 96 (Vol. II. Cura L. Schopeni. Bonnae, 1831, p. 595. 17–19) (пример за поведението на българското население по време на едно от грабителските нашествия на османските турци). Срв. **Kantakuzenos, Historia...**, IV, 18 (Vol. III. Cura L. Schopeni. Bonnae, 1832, p. 121. 4 – 7), където става дума за жителите на селата в околностите на крепостта Верия, в Македония, които се укрили зад нейните стени от нападението на войските на император Йоан VI Кантакузин (1347 – 1354); срв. сходни примери у **Gregorae, Historia...**, p. 374. 21 – 375. 1; **Kantakuzenos, Historia...**, IV, 18 (Vol. III. Cura L. Schopeni. Bonnae, 1832, p. 126. 23 – 24); IV, 19 (Vol. III. Cura L. Schopeni. Bonnae, 1832, p. 132. 5 – 7).

красноречив. Йоан Кантакузин, описвайки стълкновението на сърбите и ромеите с турците, предвождани от Сюлейман (есента на 1352 г.) и поражението на първите, които в избухналата паника се разпръснали в равнината около река Хебър (Марица), направил извода, че с изключение на отделни войници всички други загинали, защото бягали на лошите си коне по просторен и открит терен, където нямало никакво укритие⁵⁸. В такава ситуация липсата на добър кон обикновено се равнявала на смъртна присъда. Затова пък в планините на пешия войник било по-лесно да се укрие и спаси, тъй като язденето на кон не винаги било там възможно, а обикновено за галопиране и дума не можело да става.

По време на конфликтите с българите византийците преминавали през Хемус по познати пътища и оврази, достъпни за големи армии. Рядко се придвижвали по второстепенни трасета, затова не навлизали във вътрешните територии на планината, лежащи далеч от главните комуникационни артерии. Неслучайно, в контекста на приготвянето за поредния поход на Исаак II срещу българите, Хониат подчертавал, че най-после ще бъде намерено неизвестното дотогава планинско скривалище на Петър.

От древни времена планините представлявали естествено убежище за населението, което ги обитавало. Благодарение на своя релеф, който затруднявал придвижването на големи армии, на значително ограничените възможности за апровизация (по-рядка населеност, липса на достатъчно обработваема земя) и много често недостъпност през зимата, както и заради гъстото залесяване⁵⁹, планините осигурявали защита и безопасност за техните обитатели. Не без значение било схващането за планинския терен като идеално място за организиране на ефикасни засади срещу противника, които могли да изпълват настъпващия в този терен враг със сериозни и обосновани опасения⁶⁰. Освен това отбиването встрани от главните пътища, водещи през планините и най-важните планински проходи без познаване на терена или без водач, било не по-малко рисковано. В случая с Хемус свидетелства за тази негова роля имаме още от времето на траките⁶¹, а, както се постарях да докажа по-горе, той изпълнявал тази функция в контекста на българо-византийските конфликти в края на XII и началото на XIII в. Пред лицето на военното превъзходство на византийците българите предпочитали да се оттеглят и да се укрият във вътрешността на планинската верига, особено в първоначалния период от съществуването на възобновената си държава. Факт е, че вътрешността на Хемус по онова време се намирала в ръцете на българите, което определяло и характеризирало неговата роля като база за нападение и защита при военни действия на юг. Следователно тези планини служили изключително на техните стратегически цели. Това на свой ред определяло тяхната роля и значение в първоначалния период от съществуването на Второто българско царство, когато то все още не било стабилно политическо творение.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Библия, синодално издание... – Библия сиреч книгите на Свещеното Писание на Вехтия и Новия Завет. Издание на Св. Синод на Българската църква. 7 изд. София, 2010. [Bibliya sirech knigite na Sveshtenoto Pisanie na Vehtiya i Noviya Zavet. Izdanie na Sv. Sinod na Balgarskata tsarkva. 7 izd. Sofia, 2010.]

Извори:

Akropolites, Historia... – Georgii Acropolitae Annales, 33. Rec. I. Bekkerus. Bonnae, 1836.

Antonios Tripsichos, Oratio... – Λόγος ἀναγνωσθεὶς ἐν Βλαχέρναις παρὰ τοῦ ταπεινοῦ Στουδίτου μοναχοῦ Ἀντωνίου τοῦ Τριψύχου. – В: Гюзелев, В. Извори за средновековната история на България (VII – XV в.)

⁵⁸ **Kantakuzenos, Historia...**, IV, 34 (Vol. III. Cura L. Schopeni. Bonnae, 1832, p. 249. 5 – 12). За това събитие вж. **Ostrogorski, G.** 1968, p. 414; **Nicol, D. M.** 1996, p. 241. Турските отряди били привлечени от Йоан VI Кантакузин срещу съюзените войски на сърбите и българите (в края на краищата българите не взели участие в битката, оттегляйки се навреме), които подкрепили Йоан V Палеолог (1341 – 1391).

⁵⁹ За залесяването на Стара планина и Предбалкана вж. **Каниц, Ф.**, [s.a.], с. 125, 133, 210, 212; **Динев, Л., Мелнишки, Л.** 1962, с. 12, 13, 14, 16, 18, 37–39; **Czerpe, Z., Flis, J., Mochnacki, R.** 1969, p. 242; **Maruszczak, H.** 1971, p. 160; **Коледаров, П.** 1979, с. 24; **Тишков, Х., Михайлов, Ц., Зяпков, Л., Горунова, Д.** 1989, с. 67, 69, 72, 74, 75, 77, 79, 80–81, 82, 84, 85; **Пенчев, П., Тишков, Х., Данева, М., Горунова, Д.** 1989, с. 89–90, 93–94, 95, 96, 98–99, 101, 103, 105, 107, 109, 110–111, 113; **Николов, В., Йорданова, М.** 2002, с. 10, 19–24, 38, 39, 42, 43, 44.

⁶⁰ За ролята на планините във военните действия вж. **Маринов, К.** 2013, с. 205 – 220; **Маринов, К.** 2013/2014, Нр. 4/5, с. 363 – 381.

⁶¹ Вж. **Христов, И.** 1998, Нр. 5.2, с. 5 – 16; **Христов, И.** 1999, с. 74 – 112, 164 – 190.

в австрийските ръкописни сборки и архиви. Т. 1. Български, други славянски и византийски извори. София, 1994. [Λόγος ἀναγνωσθεῖς ἐν Βλαχέρναις παρὰ τοῦ ταπεινοῦ Στουδίτου μοναχοῦ Ἀντωνίου τοῦ Τριψύχου. – V: Gyuzelev, V. Izvori za srednovekovnata istoriya na Balgariya (VII – XV v.) v avstriyskite rakopisni sbirki i arhivi. T. 1. Balgarski, drugi slavyanski i vizantiyski izvori. Sofia, 1994.]

Bekker, I. 1840 – Ephremii imperatorum et patriarcharum recens. Ed. I. Bekker. Bonnae, 1840.

Choniates, Oratio... – Nicetae Choniatae Orationes et epistulae, Oratio 11. Rec. I. A. van Dieten. Berolini – Novi Eboraci, 1972.

Choniates, Historia... – Nicetae Choniatae. Historia. Vol. I: Praefationem et textum continens. Rec. I. A. van Dieten. Berolini – Novi Eboraci, 1975.

Choniates (Ed. Bekker)... – Nicetae Choniatae Historia. Rec. I. Bekkerus. Bonnae, 1835. (простонародна версия).

Foerster, R. 1893 – R. Foerster. Prolegomena. – In: Scriptorum physiognomonici Graeci et Latini. Vol. I. Lipsiae, 1893.

Georgios Tornikes, Oratio... – Λόγος τοῦ λογιωτάτου μαίστορος τίν ρητόρων κῶρ Γεωργίου τοῦ Τορνίκηϊς τὸν αὐτοκράτορα κῦρ Ἰσαάκιον τὸν Ἄγγελον ἀναγνωσθεῖς πρὸ τῆς ἐορτῆς τῶν φώτων, καθ' ἡνεῖωθεν ἀναγινώσκειν ὀρή τωρδιὰ τὸ τὸν βασιλέασ ταλήσεσ θαιπρὸς ἐκστρατεῖαν ἀπὸ δημον. – In: Fontes rerum byzantinorum. Fasc. 2. Accur. W. Regel. Petropoli, 1917.

Gregorae, Historia... – Byzantina Historia Nicephori Gregorae Byzantina Historia, VIII, 14. Vol. I. Cura L. Schopeni. Bonnae, 1829.

Ioannes Siropulos, Oratio... – M. Bachmann. Die Rede des Johannes Syropulos an den Kaiser Isaak II Angelos (1185 – 1195). Text und Kommentar nebst Beiträgen zur Geschichte des Kaisers aus zeitgenössischen rhetorischen Quellen. München, 1935.

Kantakuzenos, Historia... – Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV. Cura L. Schopeni, 2012.

Michael Choniates... – Λόγος ἐγκωμιαστικός εἰς τὸν βασιλέα κῦρ Ἰσαάκιον τὸν Ἄγγελον, 67. – In: Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, τ. Α΄ Περὶ ἐχόντας ὀμιλίας, τοὺς λόγους καὶ τὰ προσφωνήματα, ὑπὸ Σπ. Π. Λάμπρου, Ἀθήναις, 1879.

Sergios Koliva, Oratio... – Τοῦ αὐτοῦ [= μεγαλοπράκτορος πρωτονωταρίου βασιλικῶν γραμματικῶν κῦρ Σεργίου τοῦ Κολυβᾶ] εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦρ Ἰσαάκιον τὸν Ἄγγελον λόγος τὸ λείπου τοῦ προτέρου ἐκπερατῶν. – In: Fontes rerum byzantinorum. Fasc. 2. Accur. W. Regel. Petropoli, 1917.

Skutariotes, Chronica... – Ἀνωνύμου Σύνοψις χρονική. – In: Bibliotheca Graeca Medii Aevi. Vol. VII. Ed. C. Sathas. Parisiis, 1894.

Schreiner, P. 1975 – P. Schreiner. Die Byzantinischen Kleinchroniken. Bd. 1. Einleitung und Text. Wien, 1975.

Teofilaktos, Epistula... – Théophylacte d'Achrida. Lettres, nr 45. Introduction, texte, traduction et notes par P. Gautier. Thessalonique, 1986.

Публикации:

Аврамов, В. 1929 – В. Аврамов. Войната на България с Византия в 1190 г. и погромът на императора Исак Ангел при гр. Трявна. София, 1929. [V. Avramov. Voynata na Balgaria s Vizantiya v 1190 g. i pogromat na imperatora Isak Angel pri gr. Tryavna. Sofia, 1929.]

Ангелов, П. 2003 – П. Ангелов. България и българите XI – XIV в. – В: История на българите. Т. 1. От древността до края на XVI век. Ред. Г. Бакалов. София, 2003, 336 – 348. [P. Angelov. Balgariya i balgarite XI – XIV v. – V: Istoriya na balgarite. T. 1. Ot drevnostta do kraja na XVI vek. Red. G. Bakalov. Sofia, 2003, 336 – 348.]

Андреев, Й. 1985 – Й. Андреев. Третият поход на император Исак II Ангел в България през 1190 г. – В: Военноисторически сборник, 1985, Нр. 5, 26 – 41. [Y. Andreev. Tretyat pohod na imperator Isak II Angel v Balgariya prez 1190 g. – V: Voennioistoricheski sbornik, 1985, Nr. 5, 26 – 41.]

Андреев, Й. 1996 – Й. Андреев. Българи и кумани през средните векове. – В: Й. Андреев. История на Второто българско царство. Велико Търново, 1996, 118 – 130. [Y. Andreev. Balgari i kumani prez srednite vekove. – V: Y. Andreev. Istoriya na Vtoroto balgarsko tsarstvo. Veliko Tarnovo, 1996, 118 – 130.]

Андреев, Й., Лалков, М. 1996 – Й. Андреев, М. Лалков. Исторически справочник. Българските ханове и царе. От хан Кубрат до цар Борис III. Велико Търново, 1996. [Y. Andreev, M. Lalkov. Istoricheski spravochnik. Balgarskite hanove i tsare. Ot han Kubrat do tsar Boris III. Veliko Tarnovo, 1996.]

Андреев, Й. 2012 – Й. Андреев. – В: Й. Андреев, И. Лазаров, П. Павлов. Кой кой е в средновековна България. 3 изд. София, 2012, 549 – 550. [Y. Andreev. – V: Y. Andreev, I. Lazarov, P. Pavlov. Koy koy e v srednovekovna Balgariya. 3 izd. Sofia, 2012, 549 – 550.]

Бакалов, Г. 1995 – Г. Бакалов. Средновековният български владетел (тителатура и инсигнии). 2 изд. София, 1995. [G. Bakalov. Srednovekovniyat balgarski vladetel (titulatura i insignii). 2 izd. Sofia, 1995.]

Божилков, И. 1994 – И. Божилков. Фамилията на Асеневици (1186 – 1460). Генеалогия и просопография. 2 изд. София, 1994. [I. Bozhilov. Familiyata na Asenevtsi (1186 – 1460). Genealogiya i prosopografiya. 2 izd. Sofia, 1994.]

Божилев, И. 1995 – И. Божилев. Асеневици: Renovatio imperii Bulgarorum et Graecorum. – В: И. Божилев. Седем етуды по Средновековна история. София, 1995, 136 – 162. [I. Bozhilov. Asenevtsi: Renovatio imperii Bulgarorum et Graecorum. – V: I. Bozhilov. Sedem etyuda po Srednovekovna istoriya. Sofia, 1995, 136 – 162.]

Божилев, И. 1999 – И. Божилев. България при Асеневици. – В: И. Божилев, В. Гюзелев, История на средновековна България VII – XIV век. София, 1999, 421 – 464. [I. Bozhilov. Bulgariya pri Asenevtsi. – V: I. Bozhilov, V. Gyuzelev. Istoriya na srednovekovna Bulgariya VII – XIV vek. Sofia, 1999, 421 – 464.]

Гагова, К. 2002 – К. Гагова. Тракия през българското средновековие. Историческа география. 2 изд. София, 2002. [K. Gagova. Trakiya prez balgarskoto srednovekovie. Istoricheska geografiya. 2 izd. Sofia, 2002.]

Гагова, К. 2004 – К. Гагова. Кръстоносните походи и Средновековна България. София, 2004. [K. Gagova. Krastonosnite pohodi i Srednovekovna Bulgariya. Sofia, 2004.]

Данчева-Василева, А. 1985 а – А. Данчева-Василева. България и Латинската империя (1204 – 1261). София, 1985. [A. Dancheva-Vasileva. Bulgaria i Latinskata imperiya (1204 – 1261). Sofia, 1985.]

Данчева-Василева, А. 1985 б – А. Данчева-Василева. Възобновяване и укрепване на българската държава (1186 – 1197). – В: Исторически преглед, 1985, Нр. 41.9/10, 37 – 53. [A. Dancheva-Vasileva. Vazobnovyavane i ukrepane na balgarskata darzhava (1186 – 1197). – V: Istoricheski pregled, 1985, Nr. 41.9/10, 37 – 53.]

Димитров, Б. 1981 – Б. Димитров. Агатопол. – В: Български средновековни градове и крепости. Т. 1. Градове и крепости по Дунав и Черно море. Съст. А. Кузев, В. Гюзелев. Варна, 1981, 416 – 418. [B. Dimitrov. Agatopol. – V: Balgarski srednovekovni gradove i kreposti. T. 1. Gradove i kreposti po Dunav i Chernomore. Sast. A. Kuzev, V. Gyuzelev. Varna, 1981, 416 – 418.]

Динев, Л., Мелнишки, Л. 1962 – Л. Динев, Л. Мелнишки. Стара планина. София, 1962. [L. Dinev, L. Melnishki. Stara planina. Sofia, 1962.]

Дуйчев, И. 1945 – И. Дуйчев. Указания за въстанието на Асеневици в речта на Георги Торник. – В: И. Дуйчев. Проучвания върху българското средновековие. – Сборник на Българската академия на науките и изкуствата, 1945, Нр. 41.1, 73 – 76. [I. Duychev. Ukazaniya za vastanieto na Asenevtsi v rechta na Georgi Tornik. – V: I. Duychev. Prouchvaniya varhu balgarskoto srednovekovie. – Sbornik na Balgarskata akademiya na naukite i izkustvata, 1945, Nr. 41.1, 73 – 76.]

Дуйчев, И. 1981 – И. Дуйчев. Въстанието в 1185 г. и неговата хронология. – В: И. Дуйчев. Проучвания върху средновековната българска история и култура. София, 1981, 38 – 67. [I. Duychev. Vastanieto v 1185 g. i negovata hronologiya. – V: I. Duychev. Prouchvaniya varhu srednovekovnata balgarska istoriya i kultura. Sofia, 1981, 38 – 67.]

Жекова, Ж. 2008 – Ж. Жекова. Походът на Исак II Ангел от 1190 година. Опит за нумизматична реконструкция според данните от колективните монетни находки. – В: Историкии. Т. 3. Юбилеен сборник в чест на доц. д-р Стоян Витлянов по случай неговата 60-годишнина. Шумен, 2008, 119 – 123. [Zh. Zhekova. Pohodat na Isak II Angel ot 1190 godina. Orit za numizmatichna rekonstruktsiya spored dannite ot kolektivnite monetni nahodki. – V: Istorikii. T. 3: Yubileen sbornik v chest na dots. d-r Stoyan Vitlyanov po sluchay negovata 60-godishnina. Shumen, 2008, 119 – 123.]

Златарски, В. Н. 1934 – В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. 2. България под византийско владичество (1018 – 1187). София, 1934. [V. N. Zlatarski. Istoriya na balgarskata darzhava prez srednite vekove. T. 2. Bulgaria pod vizantiysko vladichestvo (1018 – 1187). Sofia, 1934.]

Златарски, В. Н. 1940 – В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. 3. Второ българско царство. България при Асеневици (1187 – 1280). София, 1940. [V. N. Zlatarski. Istoriya na balgarskata darzhava prez srednite vekove. T. 3. Vtoro balgarsko tsarsvto. Bulgaria pri Asenevtsi (1187 – 1280). Sofia, 1940.]

Каждан, А. П. 1973 – А. П. Каждан. Освобождение Болгарии из-под византийского ига. – В: Вопросы истории, 1973, Нр. 48.11, 124 – 134. [A. P. Kazhdan. Osvobozhdeniye Bolgarii iz-pod vizantiyskogo iga. – V: Voprosy istorii, 1973, Nr. 48.11, 124 – 134.]

Каниц, Ф., [s. a.] – Ф. Каниц. Дунавска България и Балканът. Историко-географско-етнографски пътеписни проучвания от 1860 – 1879 г. Т. II. Прев. П. Г. Горбанов. София, [s. a.]. [F. Kanits. Dunavska Bulgariya i Balkanat. Istoriko-geografsko-etnografski patepisni prouchvaniya ot 1860 – 1879 g. T. II. Prev. P. G. Gorbanov. Sofia, [s. a.].]

Ковачев, Г., Русев, И. 2001 – Г. Ковачев, И. Русев. Света гора Сливенска. Опит за история на средновековното манастирско селение и района (XII – XVII в.). Велико Търново, 2001. [G. Kovachev, I. Rusev. Sveta gora Slivenska. Orit za istoriya na srednovekovnoto manastirsko selenie i rayona (XII – XVII v.). Veliko Tarnovo, 2001.]

Коледаров, П. 1979 – П. Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава. Т. 1. От 681 до 1018 г. София, 1979. [P. Koledarov. Politicheska geografiya na srednovekovnata balgarska darzhava. T. 1. Ot 681 do 1018 g. Sofia, 1979.]

Коледаров, П. 1989 – П. Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава. Т. 2: (1186 – 1396). София, 1989. [P. Koledarov. Politicheska geografiya na srednovekovnata balgarska darzhava. T. 2: (1186 – 1396). Sofia, 1989.]

Литаврин, Г. Г. 1985 – Г. Г. Литаврин. Становление Второго болгарского царства и его международное значение в XIII столетии. – Études Balkaniques, 1985, Нр. 21.3, 17 – 26. [G. G. Litavrin. Stanovleniye Vtorogo bolgarskogo tsarstva i yego mezhdunarodnoye znacheniiye v XIII stoletii. – Études Balkaniques, 1985, Nr. 21.3, 17 – 26.]

Маринов, К. 2013 – К. Маринов. Преминаването на планинските проходи според византийските и някои антични трактати за военното изкуство. – В: Българско средновековие: общество, власт, история. Сборник в чест на проф. д-р Милияна Каймакамова. Съст. Г. Н. Николов, А. Николов. София, 2013, 205 – 220. [K. Marinov. Preminavaneto na planinskite prohodí spored vizantiyskite i nyakoi antichni traktati za voennoto izkustvo. – V: Balgarsko srednovekovie: obshchestvo, vlast, istoriya. Sbornik v chest na prof. d-r Miliyana Kaymakamova. Sast. G. N. Nikolov, A. Nikolov. Sofia, 2013, 205 – 220.]

Маринов, К. 2013/2014 – К. Маринов. Как трябва да се водят планински сражения. Препоръки в някои византийски и антични стратегикони. – Bulgaria Mediaevalis, 2013/2014, Нр. 4/5, 363 – 381. [K. Marinov. Kak tryabva da se vodiyat planinski srazheniya. Preporaki v nyakoi vizantiyski i antichni strategikoni. – Bulgaria Mediaevalis, 2013/2014, Nr. 4/5, 363 – 381.]

Младенов, М. 2014 – М. Младенов. Старопланинският регион и походът на император Исак II Ангел през 1190 г. – В: Известия на Регионалния исторически музей, Габрово, 2014, Нр. 2, 78 – 89. [M. Mladenov. Staroplaninskiyat region i pohodat na imperator Isak II Angel prez 1190 g. – V: Izvestiya na Regionalniya istoricheski muzey, Gabrovo, 2014, Nr. 2, 78 – 89.]

Мутафчиев, П. 1987 – П. Мутафчиев. Балканът в нашата история. – В: П. Мутафчиев. Книга за българите. Ред. В. Гюзелев. София, 1987. [P. Mutafchiev. Balkanat v nashata istoriya. – V: P. Mutafchiev. Kniga za balgarite. Red. V. Gyuzelev. Sofia, 1987.]

Николов, В., Йорданова, М. 2002 – В. Николов, М. Йорданова. Планините в България. София, 2002. [V. Nikolov, M. Yordanova. Planinite v Bulgariya. Sofia, 2002.]

Николов, Г. Н. 2011 – Г. Н. Николов. Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното българско царство (края на XII – средата на XIII в.). София, 2011. [G. N. Nikolov. Samostoyatelni i polusamostoyatelni vladeniya vav vazobnovenoto balgarsko tsarstvo (kraya na XII – sredata na XIII v.). Sofia, 2011.]

Николов, Г. Н. 2013/2014 – Г. Н. Николов. Последният поход на византийски император срещу столицата на Българското царство – Търново (1190). – Bulgaria Mediaevalis, 2013/2014, кн. 4/5, 439 – 451. [G. N. Nikolov. Posledniyat pohod na vizantiyski imperator sreshtu stolitsata na Balgarskoto tsarstvo – Tarnovo (1190). – Bulgaria Mediaevalis, 2013/2014, kn. 4/5, 439 – 451.]

Павлов, П. 1990 – П. Павлов. Куманите в обществено-политическия живот на средновековна България (1186 г. – началото на XIV в.). – Исторически преглед, 1990, кн. 7, 16 – 21. [P. Pavlov. Kumanite v obshchestveno-politicheskiya zhitov na srednovekovna Bulgariya (1186 g. – nachaloto na XIV v.). – Istoricheski pregled, 1990, kn. 7, 16 – 21.]

Павлов, П. 2000 – П. Павлов. Бунтари и авантюристи в Средновековна България. Велико Търново, 2000. [P. Pavlov. Buntari i avantyuristi v Srednovekovna Bulgariya. Veliko Tarnovo, 2000.]

Пенчев, П., Тишков, Х., Данева, М., Горунова, Д. 1989 – П. Пенчев, Х. Тишков, М. Данева, Д. Горунова. Старопланинска област. – В: География на България в три тома. Т. III. Физико-географско и социално-икономическо райониране. Ред. К. Мишев. София, 1989. [P. Penchev, H. Tishkov, M. Daneva, D. Gorunova. Staroplaninska oblast. – V: Geografiya na Bulgariya v tri toma. T. III. Fiziko-geografsko i sotsialno-ikononicheskoye rayonirane. Red. K. Mishev. Sofia, 1989.]

Петров, П. 1985 – П. Петров. Възстановяване на българската държава 1185 – 1197. София, 1985. [P. Petrov. Vazstanovyavane na balgarskata darzhava 1185 – 1197. Sofia, 1985.]

Примов, Б. 1979 – Б. Примов. Възстановяването и укрепването на българската държава и средновековна Европа (края на XII – началото на XIII в.). – Исторически преглед, 1979, Нр. 35.3, 3 – 22. [B. Primov. Vazstanovyavaneto i ukrepvaneto na balgarskata darzhava i srednovekovna Evropa (kraya na XII – nachaloto na XIII v.). – Istoricheski pregled, 1979, Nr. 35.3, 3 – 22.]

Радић, Р. 1986 – Р. Радић. Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијма XIII века. – Зборник радова Византолошког института, 1986, Нр. 24/25, 193 – 205. [R. Radić. Oblasni gospodari u Vizantiji krajem XII i u prvim decenijma XIII veka. – Zbornik radova Vizantološkog instituta, 1986, Nr. 24/25, 193 – 205.]

Рашев, Р. 1982 – Р. Рашев. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII – XI в.). Варна, 1982. [R. Rashev. Starobalgarski ukrepleniya na Dolniya Dunav (VII – XI v.). Varna, 1982.]

Сюзюмов, М. Я. 1957 – М. Я. Сюзюмов. Внутренняя политика Андроника Комнина и разгром пригородов Константинополя в 1187 году. – Византийский временник, 1957, Нр. 12, 58 – 74. [M. Ya. Syuzuyumov. Vnutrennaya politika Andronika Komnina i razgrom prigorodov Konstantinopolya v 1187 godu. – Vizantiyskiy vremennik, 1957, Nr. 12, 58 – 74.]

Тишков, Х., Михайлов, Ц., Зяпков, Л., Горунова, Д. 1989 – Х. Тишков, Ц. Михайлов, Л. Зяпков, Д. Горунова. Предбалканска област. – В: География на България в три тома. Т. III. Физико-географско и социално-икономическо райониране. Ред. К. Мишев. София, 1989. [H. Tishkov, Ts. Mihaylov, L. Zyapkov, D. Gorunova. Predbalkanska oblast. – V: Geografiya na Bulgariya v tri toma. T. III. Fiziko-geografsko i sotsialno-ikononicheskoye rayonirane. Red. K. Mishev. Sofia, 1989.]

Успенский, Ф. И. 1879 – Ф. И. Успенский. Образование Второго болгарского царства. Одесса, 1879. [F. I. Uspenskiy. Obrazovaniye Vtorogo bolgarskogo tsarstva. Odessa, 1879.]

- Харбова, М. А.** 1981 – М. А. Харбова. Отбранителни съоръжения в българското средновековие. София, 1981. [M. A. Harbova. Otbrantelni saorazheniya v balgarskoto srednovekovie. Sofia, 1981.]
- Христов, И.** 1998 – И. Христов. Ролята на планината в историческото развитие на предримска Тракия. – Минало, 1998, Нр. 5.2, 5 – 16. [I. Hristov. Rolyata na planinata v istoricheskoto razvitie na predrimaska Trakiya. – Minalo, 1998, Nr. 5.2, 5 – 16.]
- Христов, И.** 1999 – И. Христов. Планинска Тракия. Население, култура и религия в древността. Велико Търново, 1999, 74 – 112, 164 – 190. [I. Hristov. Planinska Trakiya. Naselenie, kultura i religiya v drevnostta. Veliko Tarnovo, 1999, 74 – 112, 164 – 190.]
- Цанкова-Петкова, Г.** 1978 – Г. Цанкова-Петкова. България при Асеневици. София, 1978, 21 – 86. [G. Tsankova-Petkova. Balgariya pri Asenevtsi. Sofia, 1978, 21 – 86.]
- Янков, Д.** 2009 – Д. Янков. Още веднъж за похода на император Исак II Ангел и разгромът на византийските войски в 1190 г. – В: Научна конференция с международно участие „Проблеми и предизвикателства на археологическите и културно-историческите изследвания”. Т. 1. Археология и култура, Пловдив, 24–25 октомври, 2008. Пловдив, 2009, 270 – 278. [D. Yankov. Oshte vednazh za pohoda na imperator Isak II Angel i razgromat na vizantiyskite voyski v 1190 g. – V: Nauchna konferentsiya s mezhdunarodno uchestie „Problemi i predizvikatelstva na arheologicheskite i kulturno-istoricheskite izsledvaniya”. T. 1. Arheologiya i kultura, Plovdiv, 24–25 oktomvri, 2008. Plovdiv, 2009, 270 – 278.]
- Angelov, D.** 1985 – D. Angelov. Der Aufstand der Asener und die Wiederherstellung des bulgarischen Staates. – Études Balkaniques, 1985, Нр. 21. 3, 3 – 16.
- Asdracha, C.** 1975 – C. Asdracha. La therme „Hemos” chez Pachymère. – Studia Balcanica, 1975, Нр. 10.
- Bonarek, J.** 2005 – J. Bonarek. Sytuacja Cesarstwa Bizantyńskiego w przededniu IV krucjaty. – In: IV krucjata. Historia – Reperkusje – Konsekwencje. Red. Z. J. Kijas OFM Conv., M. Salamon. Kraków, 2005, 31 – 53.
- Boué, R.** 1981 – Ami Boué. La Turquie d’Europe. Trans. bulgar. S. Kojnarov et E. Koledarova. Instr. P. Koledarov et B. Cvetkova. – In: Peregrinatores Francogalici de terris Haemo adiacentibus narrantes. Ed. et red. lit. B. A. Cvetkova. Serdicae, 1981.
- Brand, Ch. M.** 1968 – Ch. M. Brand. Byzantium Confronts the West 1180–1204. Cambridge, Mass., 1968.
- Braudel, F.** 1976 – F. Braudel. Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II. T. 1. Przeł. T. Mrówczyński i M. Ochab. Wstęp B. Geremek i W. Kula. Gdańsk, 1976, 31 – 60.
- Browning, R.** 1958 – R. Browning. An Anonymus βασιλικὸς λόγος addressed to Alexios I Comnenus. – Byzantion, 1958.
- Brzóstkowska, A., Leśny, J.** 1982 – A. Brzóstkowska, J. Leśny. Zygos. – In: SSSł. T. 7. Red. G. Labuda, Z. Stieber. Wrocław, 1982.
- Cankova-Petkova, G.** 1978 – G. Cankova-Petkova. La liberation de la Bulgarie de la domination byzantine. – Byzantinobulgarica, 1978, Нр. 5, 95 – 121.
- Cankova-Petkova, G.** 1981 – G. Cankova-Petkova. Au sujet de la campagne d’Isaac Ange contre la capitale bulgare (1190). – Byzantinobulgarica, 1981, Нр. 7, 181 – 185.
- Cheynet, J.-C.** 1990 – J.-C. Cheynet. Pouvoir et contestations à Byzance (963 – 1210). Paris, 1990.
- Czeppe, Z., Flis, J., Mochnacki, R.** 1969 – Z. Czeppe, J. Flis, R. Mochnacki. Geografia fizyczna świata. Warszawa, 1969.
- Darrouzès, J.** 1968 – J. Darrouzès. Les discours d’Euthyme Tornikès (1200 – 1205). – Revue des études byzantines, 1968, Нр. 26, 100. 17 – 20.
- Evans, E.** 1969 – E. Evans. Physiognomics in Ancient World. – Transactions and Proceedings of the American Philosophical Society, 1969, Нр. 59, 1 – 101.
- Fine, J. V. A., jr.** 1987 – J. V. A. Fine, Jr. The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. Ann Arbor, 1987.
- Head, C.** 1980 – C. Head. Physical Descriptions of the Emperors in Byzantine Writings. – Byzantion, 1980, Нр. 50, passim.
- Hunger, H.** 1978 – H. Hunger. Die Hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner. Bd. 1: Philosophie – Rhetorik – Epistolographie – Gesschichtsschreibung – Geographie. München, 1978.
- Inalcik, H.** 1960 – H. Inalcik. Balkan. – In: The Encyclopaedia of Islam. New Edition. Vol. I: A–B. Ed. H. A. R. Gibb, J. H. Kramers, E. Lévi-Provençal, B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schacht. Leiden – London, 1960, 998 – 1000.
- Jurewicz, O.** 1984 – O. Jurewicz. Historia literatury bizantyńskiej. Zarys. Wrocław, 1984.
- Karayannopoulos, J., Weiss, G.** 1982 – J. Karayannopoulos, G. Weiss. Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324–1453). Methodik – Typologie – Randzonen. Wiesbaden, 1982.
- Kazhdan, A. P.** 1991 – The Oxford Dictionary of Byzantium. Vol. I, III. Ed. A. P. Kazhdan. New York-Oxford, 1991.
- Každan, A.** 1965 – A. Každan. La date de la rupture entre Pierre et Asen (vers 1193). – In: Byzantion, 1965, Нр. 35. 2, 170 – 173.

Lehr-Splawiński, T. 1961 – T. Lehr-Splawiński. Bałkany. – In: Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII. T. 1: A–E. Red. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Splawiński. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1961.

Madgearu, A. 2014 – A. Madgearu. Asăneștii. Istoria politico-militară a statului dinastei Asan (1185 – 1280). Târgoviște, 2014.

Malingoudis, P. 1980 – Ph. Malingoudis. Die Nachrichten des Niketas Choniates über die Entstehung des Zweiten Bulgarischen Staates. – Βυζαντινά, 1980, Hp. 10, 51–147.

Marinow, K. 2007 – K. Marinow. Działania floty cesarzy bizantyńskich oraz okrętów ich sprzymierzeńców w wojnach z Bułgarią (XII – XIV w.). – In: Przegląd Nauk Historycznych, 2007, Hp. 6.1/2.

Marinow, K. 2011 – K. Marinow. Dzicy, wyniośli i groźni górale. Wizerunek Bułgarów jako mieszkańców gór w wybranych źródłach greckich VIII – XII w. – In: Stereotypy bałkańskie. Księga jubileuszowa Profesor Ilony Czmańskiej. Red. J. Paszkiewicz, Z. Pentek. Poznań, 2011, 35 – 45.

Maruszczak, H. 1971 – H. Maruszczak. Bułgaria. Warszawa, 1971.

Mavrommatis, L. 1985 – L. Mavrommatis. La formation du deuxième royaume bulgare vue par les intellectuels byzantins. – In: Études Balkaniques, 1985, Hp. 21.4, 30 – 38.

Megow, R. 1963 – R. Megow. Antike Physiognomielehre. – In: Das Altertum, 1963, Hp. 9, 213 – 221.

Moszyński, L., Swoboda, W. 1964 – L. Moszyński, W. Swoboda. Haemus – In: SSSi. T. 2, Kraków, 1964.

Nicol, D. M. 1996 – D. M. Nicol. The last centuries of Byzantium, 1261 – 1453. Cambridge, 1996.

Ostrogorski, G. 1968 – G. Ostrogorski. Dzieje Bizancjum. Przekład pod red. H. Evert-Kappesowej. Warszawa, 1968.

Ritter, M. 2013 – M. Ritter. Die vlacho-bulgarische Rebellion und die Versuche ihrer Niederschlagung durch Kaiser Isaakios II. (1185 – 1195). – In: Byzantinoslavica, 2013, 71.1/2, 162 – 210.

Shaw, B. D. 1990 – B. D. Shaw. Bandit Highlands and Lowland Peace: The Mountains of Isauria-Cilicia. – In: Journal of the Economic and Social History of the Orient, 1990, Hp. 33.2, 199 – 233.

Soustal, P. 1991 – P. Soustal. Tabula Imperii Byzantini. Bd. 6: Thrakien (Thrakē, Rodopē, Haimimontos). Wien, 1991.

Stephenson, P. 2000 – P. Stephenson. Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204. Cambridge, 2000.

Van Dieten, J.-L. 1971 a – J.-L. Van Dieten. Das genaue Datum der Rede des Georgios Tornikes an Isaak II. Angelos. – In: Byzantinische Forschungen, 1971, Hp. 3, 114 – 116.

Van Dieten, J.-L. 1971 b – J.-L. Van Dieten. Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie. Berlin – New York, 1971, 1 – 57.

Wolff, R. L. 1949 – R. L. Wolff. The 'Second Bulgarian Empire'. Its Origin and History to 1204. – In: Speculum, 1949, Hp. 24. 2, 167 – 206.

Съкращения:

ODB = The Oxford Dictionary of Byzantium

SSSi = Słownik Starożytności Słowiańskich.